

IGOR GRDINA

NEVARNA RAZMERJA V VZHODNIH ALPAH

Kultura kot politika

Za definiranje referenčnega okvira razmerij in odnosov med različnimi narodi v Srednji Evropi je bila književnost vse do 2. polovice 20. stoletja nenavadno pomembna. Zahodno od Vzhoda so tako eksplicitne kot implicitne predstave o sebi in drugih v prvi vrsti formulirali oziroma artikulirali politični časniki, vzhodno od Zahoda pa tradicionalni pogledi ljudske kulture. V vmesnem prostoru, ki ga je dolga stoletja politično obvladovala habsburška dinastija in nato tudi monarhija, so prihajali do izraza tako moderni kot antikvarni "instrumenti" za konstituiranje in konceptualiziranje mentalnih struktur (ne)mogočega (imagariji, ideariji). Knjiga je bila tod idealno sredstvo za razširjanje najrazličnejših vizij: v njej so se starodavne predstave srečevale z vsakršnimi aktualizmi. V ilustracijah, ki so sugestivno "nadgrajevale" tekstno sporočilo, je beseda bratsko podajala roko likovni umetnosti. Prav tako ne gre spregledovati, da je slovstvena produkcija močno presejala svoje "naravne meje" z deli, ki so bila namenjena gledališču. V dramah in operah se je uspešno "podaljševala" v smeri utelešene fantazije igralstva in glasbe.

Recepcija literature ni bila povezana z vsakodnevnim branjem (kot v primeru časopisja); zanj kmetje – se pravi velika večina srednjeevropskega prebivalstva – tako ali tako niso imeli časa. V prostoru *vzhodno od Zahoda in zahodno od Vzhoda* je prav knjiga omogočala javno afirmacijo in medsebojno tekmovanje kopice zamisli o družbi. Zaradi nezadržnega napredovanja demokratizacijskih procesov v desetletjih pred 1. svetovno vojno so si elite – razumljivo – močno prizadevale, da bi našle učinkovita sredstva za pronicanje svojih pogledov med "ljudi brez posebnosti". Zato je bilo leposlovje deležno njihove izjemne pozornosti in nikakor ni naključje, da so bili mnogi srednjeevropski politiki tudi pisatelji.

Posebne razmere v srcu stare celine so bile posledica dejstva, da se je industrijska revolucija v deželah pod habsburškim žezlom pojavila kasneje in se uveljavljala počasneje kot ob obalah Atlantika. Politično-gospodarska ureditev avstrijske monarhije je dolgo časa bolj ali manj zvesto vztrajala pri rigidnih paradigmah "starega režima", ki so upoštevale "podedovane" razlike med posameznimi kraljestvi in deželami. Seveda ob tem ne gre spregledovati čvrstih temeljev državno diriganega osnovnega šolstva, ki so bili položeni v terezijanski dobi: v okvirih te "sektorske modernizacije" javnega prostora je prišlo do velike razširitve pismenosti. Le malce kasnejši poskus vsestranskega in energičnega "skoka v prihodnost", ki si ga je zamislil "revolucionar po milosti božji" Jožef II., pa je zaradi neupoštevanja stvarnosti klavno spodletel.

Kljub temu se je v prenekateri glavi v neokrnjeni obliki ohranila cesarjeva vizija avstrijske monarhije kot imperialne velesile, ki lahko ne glede na svojo edinstveno strukturo (raznorodnost jezikov, vsakdanjega življenja, duhovnega izročila) sledi najaktualnejšim tendencam oziroma tokovom zahodnoevropskega življenja (upravna centralizacija, gospodarska koncentracija). Kako je v tem primeru šlo zgolj za iluzijo, dokazuje nesposobnost države, podjetnikov in institucij, da bi se v vsakdanji praksi uveljavili mnogi izumi in inovacije genijev, ki so živeli za črno-žoltimi mejniki. Bridka

usoda češko-slovenskega očeta ladijskega vijaka Josipa Resslera je šolski primer zapravljenih priložnosti k pobožnjakarstvu, uživaštvu in drobnjakarstvu nagnjenega srednjeevropskega prostora.

Na drugi strani je bilo prav tako zelo vplivno tudi konservativno izročilo predmoderne učene kulture, ki je v mavričnih barvah slikala in slavila poslanstvo posameznih dežel, države ter habsburških dinastov. Iz mešanice teh dveh miselnih usmeritev so se napajale predstave najvplivnejših glasnikov "avstrijskega evangelija". Pisatelji nemškega jezika so ga v alpsko-jadranskem prostoru oznanjali z veliko vnemo. Ko pa je liberalizem v 2. polovici 19. stoletja (v času vzpona socialističnih in krščanskosocialnih gibanj) našel svojo "idejo za maso" – nacionalizem –, so mnogi "vitezi peresa" svoji idejni enolončnici dodali še to začimbo. Dežele in njihove specifične glasove je avstrijska intelektualna smetana odkrila šele v času fin de siècle (o tem je pisal zlasti Hermann Bahr¹). Poprej so bile province za državno središče komaj kaj več od podob iz živopisne slikanice (velik napredek je pomenilo že izdajanje serije *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* pod pokroviteljstvom nesrečnega cesarjeviča Rudolfa).²

Slovenska književnost je imela precej drugačne namene in cilje kot nemško-avstrijska. V širšem družbenem prostoru je bila glasnica teženj skupnosti, ki se je samodefinirala v času reformacije, od konca 18. stoletja dalje pa se je uspešno "nacionalizirala". Ta proces je predstavljal svojevrstno obliko prostorsko omejene modernizacije, saj je potekal v znamenju boja za priznanje pravice do samostojnega kulturnega, političnega in gospodarskega razvoja dotlej vsestransko zapostavljenega in zanemarnjenega ozemlja. Državna oblast se za Kranjsko in sosednje pokrajine pač ni pretirano menila: ti predeli so ji bili zanimivi samo kot "areal", preko katerega je mogoče priti na jadransko obalo (Trst, Reka). Slovenska literatura prav zaradi tega ni mogla predstavljati le "čiste" intelektualne dobrine in estetske vrednote, ampak je bila tudi – včasih celo predvsem – orodje emancipacije. Ni se štela samo za "okrasni dodatek" javnega življenja, temveč za njegov bistveni del. Velikokrat je opredelila predstave, vizije, načrte in utopije, ki so bile temeljnega pomena za konstituiranje slovenskega pogleda na in v svet. Kljub ozemeljsko omejenemu poslanstvu se je lahko pohvalila s poudarjeno "univerzalistično noto", saj je bila v svoji moderni pojavni obliki otrok razsvetljenske miselnosti (kot takšno so jo utemeljili Žiga Zois baron Edelsteinski, Anton Tomaž Linhart in Valentin Vodnik). Tudi romantika se je v njenih okvirih kazala kot izrazito humanistično in svobodomiselnno umetnostno-duhovno gibanje (France Prešeren). Za 1. polovico 19. stoletja značilni partikularni historicizem, ki je še posebej močno odmeval v srednjeevropskih literaturah pred *pomladjo narodov*, je na Slovenskem ostajal opazno v ozadju. Kljub resnim poskusom, da bi se reprezentativni tok slovenske književnosti po letu 1850 idejno preusmeril h katolicizmu – takšen premik je še posebej bojevito zagovarjal goriški bogoslovni profesor Anton Mahnič –, so njeni najpomembnejši ustvarjalci v obdobju postromantike in realizma (Simon Jenko, Josip Jurčič, Ivan Tavčar, Janko Kersnik, Anton Aškerc) ostali zvesti starejšemu izročilu. Vrhunska besedna umetnost je tako proti letu 1900 postala domena liberalno mislečih ljudi. Le v intelektualno preprostejših delih, namenjenih množičnemu bralstvu, je katoliška Mohorjeva družba dovolj uspešno tekmovala z napadalnimi "protiklerikalnimi" pisci (Miroslav Malovrh, Vladimir Levstik).

1 Prim. W. Schmidt-Dengler, *Literature and Theatre*, v: R. Waissenberger (ur.), Vienna 1890–1920, Secaucus 1984, 255, 256.

2 J.-P. Bled, Franc Jožef, Ljubljana 1990, 483.

Tudi glasba in likovna umetnost sta v 19. stoletju našli svoj prostor v slovenskem narodnjaškem imaginariju in v manifestacijah javnega življenja. Pri tem so zaradi relativne materialne šibkosti naročnikov oziroma skromne reproduktivne "infrastrukture" vsaj v predmarčni dobi povsem odpadle za druga okolja značilne monumentalistične zasnove. Heroično historicistično slikarstvo, ki je bilo v epohi meščanov po vsej Evropi deležno izjemne pozornosti (zlasti z upodobitvami odločilnih/prelomnih zgodovinskih trenutkov), se je v alpsko-jadranskem prostoru močneje razvilo šele v 20. stoletju (Gojmir Anton Kos, Slavko Pengov, Kiar Meško), operna produkcija pa je najvneteje tematizirala nacionalno preteklost v obdobju fin de siècle in po 1. svetovni vojni (Benjamin Ipavec, *Teharski plemiči*; Viktor Parma, *Urh, grof Celjski*; Risto Savin, *Gospodovski sen*, *Matija Gubec*; Slavko Osterc, *Krst pri Savici*).

Nemška in slovenska bol

Nemškoavstrijska književnost, ki je ob zori 20. stoletja tematizirala dogajanja v slovenskem prostoru, je bila nacionalno močno angažirana. Literarni glasnik severne in osrednje Štajerske Peter Rosegger je sicer oznanjal, da pesniki ne znajo – in celo ne smejo – misliti politično, toda s svojim ravnanjem, predvsem z javnim podpiranjem *Schulvereina* (ki na Slovenskem ni bil obrambna, temveč napadalna potujčevalna organizacija), je dokazal, da so se te "obrti" še kako dobro priučili. Ker je habsburška monarhija s svojo šolsko politiko očitno protežirala "germanski element" ter onemogočala izvedbo aktov, na katerih se je sama utemeljevala – nikoli ni uresničila razvpitega 19. člena "decembrske ustave", ki je govoril o enakopravnosti pripadnikov različnih narodnosti v kraljestvih in deželah Cislajtanije –, je bilo vsakršno razglabljanje o ogroženosti Goethejevega jezika oziroma njegovih govorcev na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in v Avstrijsko-Ilirskem primorju navadno sprenevedanje. Slovenci so prvo državno gimnazijo dobili šele tik pred 1. svetovno vojno (v Gorici), čeprav jih je bilo več kot milijon, nekaj deset tisoč Nemcev in germaniziranih renegatov, ki so živeli med njimi, pa je imelo popolno mrežo srednjih šol (gimnazije v Mariboru, Celju, na Ptujju, v Trstu, Gorici, Celovcu, Ljubljani, Kranju, Kočevju in Novem mestu³). Zato so morali tudi najvnetejši rodoljubi pošiljati otroke v tujejezične izobraževalne institucije. Rosegger se je sicer lahko spraševal, ali ne bodo zato njegovi rojaki veljali za manj izobražene od svojih južnih sosedov, vendar je bila to čista retorika.⁴ V isto kategorijo je sodilo tudi njegovo občasno ironiziranje skrajnega nemškega nacionalizma, saj je priznaval, da že sam tuj jezik v njem vzbuja "rahel srh"... Še več: če je Madžar, Italijan ali Slovenec govoril po svoje, je to občutil kot hudo sovražnost proti sebi!⁵ Čeprav je Rosegger kot literat s skrajnim naporom občasno le uspel preseči patološko sovražstvo do Nemcev, je kot "občan" – to pa je okoli leta 1900 pomenilo praktično isto kot "homo politicus"⁶ – vseskozi vzpodbujal nerazpoloženje do ljudi "tuje krvi". S pozivom za ustanovitev posebnega *schulverein*ovskega sklada v višini 2,000.000 kron se je odkrito uvrstil med "tevtonske" "kulturträgerske" bojvneke. Prav to pa je bil tudi eden

3 Na Kranjskem je večina gimnazij v času Taaffejeve vlade postala utrakvističnih.

4 Prim. D. Kermavner, O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (z uvodnim ekskurzom o aretaciji in izpustu Ivana Cankarja in z vmesnim ekskurzom o Petru Roseggerju in Slovencih), *Zgodovinski časopis* XXVII, 1973, št. 3–4, 362 in dalje.

5 D. Kermavner, n. d., 363.

6 Prim. I. Hribar, *Moji spomini II*, Ljubljana 1984, 57.

od najpomembnejših razlogov, da je nazadnje ostal brez Nobelove nagrade, ki naj bi leta 1913 prišla v njegove roke.⁷

Toda če se je Rosegger kot literarni ustvarjalec še uspel držati "na vejatih", so njegovi nasledniki v žanru "domovinske umetnosti" ustvarili impresiven cvetnik del s protislovensko tendenco. Med njimi je bil najopaznejši pripovednik Rudolf Hans Bartsch. Pred 1. svetovno vojno je izdal dva obsežna romana, ki kar puhtita od nemškega nacionalizma. V *Dvanajsterici s Štajerskega (Zwölf aus der Steiermark)* je prikazal kulturno in civilizacijsko inferiornega Slovenca Semljarišča, ki je odrešitev za svojo dušo našel v nemštvu – vendar ga je nazadnje odbila germanska surovost.⁸ Nesrečnik takole razglablja o svojem narodu:

"Und das slowenische Volk? Keine Vergangenheit, kein Denkmal, als das bißchen glagolitische Schrift; kein Heldentum, kein Gottesgedanke als einen dreiköpfigen Götzen; ... wenn nicht die Erhabenheit der Kultusstätten auf freier Berghöhe gewesen wäre, er hätte verzeifeln müssen. Wo könnte da ein Sänger vergangener Halbgottesgröße und Sonnennähe erstehen? Und sonst nichts, nichts. Das große Schwungrad des deutschen Kulturgedankens wehte schon angsterregend nahe an ihm vorbei. Ein Schritt noch, es schleudert ihn willenlos mit sich, und er ist deutsch. O ihr wendischen Berghöhen, ruft mich zurück! Ich verrate mein armes Volk, das nicht einmal anderes singen kann als Schwermut, gleichmäßige Schwermut!"⁹

Bartsch je potem zapel še pravo hvalnico renegatstvu, toda obenem je tudi bridko kritiziral "nesenzibilnost" svojih rojakov:

"In tiefster Seele hatte er /tj. Semljarišch/ mit der deutschen, herrlichen Kultur gerungen und war schon auf den Knien gelegen von ihr. Voll deutschem Sang und Klang, voll deutschnster Nachdenklichkeit war er geworden, nahe, nahe am überzeugten Renegattentum, ein im tiefsten Herzen wunder Verzweiflungskämpfer gegen das eigene Volk. Goethe und Gottfried Keller und Hans Sachs, Dürer und Holbein, Beethoven und Wagner hatten ihn übermächtig zu dem reichen, herrlichen Volk gerissen. – Die Ungerechtigkeit und der Blinde Haß des Knüppeldeutschums aber stießen ihn wieder zurück. /.../ Bei den Deutschen hatte er gelernt, für die Deutschen war er verloren."¹⁰

V romanu *Nemška bol (Das deutsche Leid)* je šel pisatelj še korak naprej: s sentimentalizmom, ki meji na osladnost, je opisal prelestno spodnještajersko pokrajino. Ta naj bi zaradi hujskaštva slovenske inteligence – zlasti učiteljev in duhovnikov – postala za "Tevtone" tuja dežela. Na neko župnišče je avtor celo obesil napis: "Deutschen und Hunden ist der Eintritt verboten."¹¹ (Slovenski duhovnik se za svoj narod potemtakem bojuje s pisanjem parol v nemščini!¹²) Preprosto ljudstvo, ki živi v svoji

7 Prim. Slovenski narod, 12. in 19. november 1913; Slovenec, 17. november 1913. Prav tako glej: F. Zadravec, Umetnikov "črni piruh", Ljubljana 1981, 179.

8 V romanu ne manjka tudi za pangermanske kroge značilnega sovraštva do Židov; tako se v njem – v nekakšnem "velikem finalu" – pojavi vzklik: "Laß mich los, Saujud!", pa tudi geslo: "Weg mit dem Juden – im Kampf zwischen Deutschen und Slaven." Prim. R. H. Bartsch, *Zwölf aus der Steiermark*, Leipzig 1912 (prva izdaja: 1908), 375.

9 R. H. Bartsch, n. d., 171, 172.

10 R. H. Bartsch, n. d., 379, 380.

11 R. H. Bartsch, *Das deutsche Leid*, Leipzig 1917 (prva izdaja: 1912), 106.

12 Bartsch namreč vpleta v svoj tekst posamezne slovenske besede in fraze (večinoma v brezupno spakedrani "preobleki") ter s svojim "verističnim" pristopom nakazuje jezikovno podobo posamezne tekstne replike. Toda njegova lingvistična "polifonija" ostaja na ravni karikature. Na str. 329 se najde celo začetek očenaša v slovenščini, vendar tudi ta ni "neoporečen".

prvobitnosti, nagonsko še čuti, kakšen bi moral biti naravni red stvari; iz ust rousseaujevskih "dobrih divjakov" se npr. slišijo vzkliki kot: "Ach, ihr Deutsche seid die Herren."¹³ Vendar so množice žrtev pokvarjene gospode; preprosto povedano: "nasedajo" propagandi svojih brezskrupuloznih prvakov. Nič čudnega ni, da se Nmec Georg ob tem patetično sprašuje: "Dieses traute Land voll Korn, Obst und Wein, die Edelkastanienhaine, /.../ alles fremde Erde?"¹⁴

Toda Germani niso nemočni in nespametni... V prihodnosti nikakor ne mislijo stati križem rok. Bartsch zelo odkritosrčno razkrije, da se pripravljajo na odločilni spopad. Eden njegovih likov pravi: "Wir werden das alles /beseda teče o spodnještajerskem "pragozdu"/ erobern müssen. Es wird so wie so Krieg."¹⁵ Pisatelj torej sploh ne prikriva, da se Nemci "bojujejo" za tujo deželo. Njihov duh je že na fronti. Bartscheva vojaška terminologija je nadvse pomenljiva. Celoten roman *Das deutsche Leid* je dejansko priprava miselnega ozračja za veliki obračun, ki se nakazuje ob njegovem sklepu: nemški evangeličanski duhovnik in neustrašni kolonisti *Südmarke* uspešno prodirajo med gospodarsko propadajoče in zapite Slovence. Ti so opisani kot zahrbtni in vase zaprti ljudje. O izidu spopada torej ni mogoče dvomiti: vse je odločno že vnaprej... Orožje je skovano, bojni načrt izdelan do zadnjih podrobnosti. Eksaltirana razčustvovanost je znamenje, da je v *sveto germansko stvar* investiran orjaški duševni in finančni kapital. Velik del nemških "mnenjskih voditeljev" – tudi intelektualcev – preprosto ni sprejemal misli, da bi mogli Slovenci postati povsem enakopravni s svojimi severnimi sosedi. Proces emancipacije t. i. nezgodovinskih, predvsem slovanskih narodov v habsburški monarhiji so številni ustvarjalci "mentalne klime" na Dunaju, v Gradcu in v Celovcu doživljali kot germansko apokalipso in ga opisovali v najbolj mračnih barvah. Adolf Hitler je po 1. svetovni vojni v *Mein Kampfu* samo povzel in radikaliziral ta tok mišljenja.¹⁶ Tekstna mizerabilizacija položaja Nemcev v Francjožefovem cesarstvu je v njegovem avtobiografsko-nazorskem tekstu dosegla vrhunec. Hitler v svoji politično-ideološki "bibliji" – podobno kot Bartsch v romanopisju – ne prikriva, da je tovrstno pisanje namenjeno upravičevanju prihajajočega, skrbno načrtovanega obračuna s Slovani. Hkrati tudi definira cilje neusmiljenega narodnostnega boja. Slednji se lahko po predstavah največjih skrajnežev konča samo z iztrebitvijo ene ali druge strani. Takšno ideologijo je najbolj drastično izpovedal pesnikujoči katoliški duhovnik Ottokar Kernstock v verzih, ki jih je namenil svojemu rodnemu mestu: "Lieber rauchgeschwärtzte Trümer als ein windisch Maribor!"¹⁷

Množica "mož brez posebnosti" je prislunhila sirenskemu zapeljevanju netilcev sovraštva. Neposredno pred 1. svetovno vojno Slovenci v Gradcu npr. sploh niso več smeli organizirati kakršne koli javne kulturne prireditve. Njihova umetniška dela niso mogla biti pozitivno sprejeta, če so le malce nakazovala svojo narodnostno "ozemljenost". Skladatelj Josip Ipavec, ki se je v začetku 20. stoletja s samospevi na Heinejeva, Goethejeva, Lenauova, Rodenbergova, Uhlandova in Schönaich-Carolathova besedila lepo uveljavil v štajerski metropoli, se je npr. zelo bal, da bi Slovenci ob njegovih

13 R. H. Bartsch, n. d., 101.

14 R. H. Bartsch, n. d., 92.

15 R. H. Bartsch, n. d., 71.

16 Prim. A. Hitler, *Mein Kampf*. Translated by Ralph Manheim. With an introduction by D. C. Watt, London 1992, 35 in dalje.

17 Prim. F. Zadavec, n. d., 183. Kernstock, ki se je najbolj proslavil kot avtor besedila za himno 1. avstrijske republike, personificira nepretrgano kontinuiteto med pangermanizmom francjožefovske epohe in nacizmom (svoje pero je v službo hitlerjanskega gibanja postavil že kmalu po njegovem rojstvu; leta 1923 je napisal razpito Hakenkreuzlied).

uspehih vzklikali *Živio*, saj bi se že s tem nepopravljivo zameril večinski (pan)germanski publiki.¹⁸

Zagovorniki vizije enakopravnjšege sožitja različnih narodov v habsburški monarhiji so imeli v nemškoavstrijskem prostoru mnogo manjši odmev kakor propagatorji boja za prevlado – čeprav so bili brez dvoma intelektualno močnejši od svojih tekmecev. Med njimi je bil največje ime zagotovo pisatelj in kritik Hermann Bahr,¹⁹ ki je v času fin de siècle slovel kot prepričljiv zagovornik odkrivanja duhovnega bogastva dotlej med prestolniško intelektualno smetano skoraj povsem spregledanih provinc Avstro-Ogrske.

Slovenci so zelo pozorno sledili pisanju svojih severnih sosedov. Ob šovinističnih izpadih Rudolfa Hansa Bartscha jih je obhajala tesnoba, saj so se zavedali, da graški pisatelj ni samo literat, temveč zaradi velike tržne uspešnosti svojih del tudi vpliven oblikovalec javnega mnenja. Gimnazijski profesor Janko Lokar je v *Ljubljanskem zvonu* leta 1911 analiziral nemškoavstrijsko literaturo s protislovensko tendenco in zaklical:

"Kje pa je naš Bartsch? Kdo nam opiše našo bol? Naš jezikovni boj, boj dveh plemen, bi bil lepa in velikega talenta vredna snov. V stotisočih izvodih naj bi šel roman naše boli med ljudstvo, kažoč mu v pesniški obliki rane našega života..."²⁰

"Tevtonski izziv" je kratko malo bilo treba sprejeti, saj so Slovenci v 2. polovici 19. stoletja uspešno izvedli svojo modernizacijo in iz folkloristične kuriozitet prerasli v sodobno narodno skupnost z dovolj jasno opredeljenimi političnimi cilji. Že januarja 1888 je štajerski deželnozborski poslanec Josip Sernec avstrijskim Nemcem povedal, da lahko svoje južne sosedo samo še ovirajo in žalijo, ne morejo pa več zadržati njihovega nenehnega napredka – četudi jim odrekajo pravico do šol in uradovanja v materinščini.²¹ Pesnik Anton Aškerc pa je leta 1903 že samozavestno zapisal:

"Proti Rusom smo Slovenci pritlikavci, toda naše ljudstvo je v kulturnem razvoju in splošni omiki najmanj za tristo let pred ruskim. To ponosno zavest prinese Slovenec domov iz Rusije. Najbolj izobražen je med Slovani češki kmet, potem pride takoj naš – a potem dolgo ne pride nič..."²²

Rodoljubi so lahko tudi v "evropskem kontekstu" s ponosom zrlji na rezultate svojega dela: poslanstvo, ki so si ga zadali v 1. polovici 19. stoletja, so v bistvenem smislu izpolnili, čeprav so se mogli pri tem opirati v glavnem samo na lastne sile. Ker je država le po hudih bojih ustanovila kakšno (pol)slovensko srednjo šolo – divji spopad za utrakvistično nižjo gimnazijo v Celju leta 1895 je po vsej pravici obveljal za vzorčni primer podcenjevalnega odnosa dunajskih oblasti do nenemško govorečih podanikov cesarja Franca Jožefa –, si ni mogla pripisovati kdovekakšnih zaslug za njihovo kulturno emancipacijo. T. i. nevladajoči (nezgodovinski) narodi so bili ne glede na ustavne in zakonske določbe v primerjavi z Nemci brez dvoma močno zapostavljeni. Najrazličnejši "incidenti" pa so jih v času fin de siècle in la belle époque poučili, da so tudi zatirani. Medtem ko so ptujski Nemci brez strahu pred dolgo roko c. (in) kr. organov reda 13. septembra 1908 divjaško napadali slovenske sodržavljane, so oblasti nad ljudi, ki so nekaj dni pozneje v prestolnici vojvodine Kranjske energično demonstrirali proti takšnemu izzivalnemu početju, poslale vojsko z bajoneti in bojnim strelivom. Dvajsetega septembra 1908 je zato na ljubljanskih ulicah tekla kri. Ubita protestnika

18 A. Schwab, *Ipavci in jaz*, Zbori IV, 1928, Glasbeno-književna priloga, 20.

19 Prim. D. Kermavner, n. d., 361, 362. Glej tudi H. Bahr, *Dalmatinsche Reise*, Berlin 1909, kjer pisec obravnava južnoslovensko problematiko.

20 F. Zadavec, n. d., 186.

21 J. Sernec, *Spomini*, Ljubljana 1927, 44.

22 A. Aškerc, *Zbrano delo*. Sedma knjiga, Ljubljana 1993, 144.

Adamič in Lunder sta postala narodna mučenika, Anton Aškerc pa je sarkastično ugotavljal, da so Slovenci enakopravni samo pri plačevanju davkov, medtem ko so pri prejemanju darov iz rok oblasti nekaj posebnega – za svojo zvestobo do cesarja dobijo krogljo!²³ Poet je poln gneva zapisal:

"Zdaj vemo, kaj pričakovati smemo
od vas! Zapomniti si dobro čemo!
Ah, v hrbet svinca, nemški bajonet!"²⁴

Razpoka, ki je tedaj zazijala v razmerju med najvišjo oblastjo in najradikalnejšimi Slovenci, ni nikoli več izginila. Anton Aškerc je bil v svojih verzih naravnost preroški. Nič manj ogorčeno se na zastraševalno prelivanje krvi v kranjski metropoli ni odzval Ivan Cankar, ki je socialdemokratskemu *Rdečemu praporu* namenil tele vrstice:²⁵

"Kar je v nedeljo /tj. 20. septembra 1908/ zvečer počelo vojaštvo po Ljubljani, je celo za Avstrijo nekaj nečuvvenega! Pešaki in dragonci so aranžirali po mestu prave pravicte pogrome! Najmirnejšemu človeku je morala zavreti kri ob teh azijskih brutalnostih. Avstrijska armada, tista armada, za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde, tista armada je slavila v nedeljo zvečer svoj veliki praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoaristinjo! /.../ S smrtjo dveh mladih nedolžnih ljudi ni končana žalostna ljubljanska afera! O slavnih delih /kranjskega deželnega predsednika/ Schwarza in njegovih hlapcev ter o nasilstvih vojaštva bo govorilo še vrhovno ljudsko sodišče – ljudski parlament!"²⁶

Avstro-Ogrska v prostoru med Alpami in Jadranom po krvavem *septembrskem plesu* ni bila več doživljana kot nekakšna "širša domovina", temveč vse bolj kot imperij, ki ga upravlja brezdušna tuja roka. Leta 1910 se je na spomeniku cesarja Franca Jožefa v Ljubljani že pojavila "vaza" posebne sorte – nočna posoda.²⁷ Takšna "počastitev" vladarjevega simbola bi bila še ob koncu 19. stoletja naravnost nepredstavljiva. "Stari gospod" je nekako v tistem času tudi jasno pokazal, da so mu "Tevtoni" mnogo bolj pri srcu kot drugi prebivalci monarhije: nemškemu teatru v Ljubljani gotovo ni samo po naključju daroval 10.000 kron... Ta simbolna gesta je med večinskim prebivalstvom na Kranjskem odmevala zelo negativno,²⁸ saj slovensko *Deželno gledališče* podobne podpore ni bilo deležno. Najvišja oblast je nedvoumno kazala svoj germanski značaj. In vsaj na emblematični ravni so bile stvari jasne tudi v "strukturah vsakdanjega življenja": Nemci so mogli nekaznovano prepevati nacistično himno *Die Wacht am Rhein*, medtem ko so bili Slovenci obravnavani malone kot veleizdajalci, če so se oglasili s svojo tradicionalno budnico *Hej Slovani*.²⁹

Zato tudi ni presenetljivo, da so še pred izbruhom I. svetovne vojne pri različnih ljubljanskih založnikih izšli trije romani, ki so izrazili novo doživljanje politične stvarnosti na podalpsko-jadranskih tleh. Prejšnja vdanost v usodo se je umaknila brezkompromisni kritičnosti. Vladimir Levstik je pod psevdonimom Marko Stojan v obsežni pustolovski pripovedi *Za svobodo in ljubezen* (1913) drastično žigosal germanski večvrednostni kompleks, Fran Maselj Podlimbarski je v *Gospodinu Franju* (1913) ne-

23 A. Aškerc, Zbrano delo. Šesta knjiga, Ljubljana 1991, 63–65. Pesem 20. september 1908 v času, ko je nastala, ni mogla biti natisnjena; luč sveta je zagledala šele leta 1927.

24 A. Aškerc, n. d., 64.

25 Na celovito objavo je moral Cankarjev članek čakati skoraj 20 let – do 3. maja 1927 –, saj ga je v *Rdečem praporu*, kjer je bil natisnjen 23. septembra 1908, "kastrirala" avstrijska cenzura.

26 I. Cankar, Zbrano delo. Petindvajseta knjiga, Ljubljana 1976, 78, 79.

27 I. Hribar, n. d., 115; 607.

28 I. Hribar, n. d., 115.

29 M. Drnovšek (ur.), Slovenska kronika XX. stoletja. 1. knjiga (1900–1941), Ljubljana 1995, 86.

prikrito zagovarjal južnoslovansko bratstvo in sodelovanje, Lojz Kraigher pa je v *Kontrolorju Škrobarju* tematiziral nemško-slovenski narodnostni boj na Štajerskem (1914).

Vladimir Levstik je pripadal samozavestni mladini la belle époque, ki se ni zadovoljila zgolj s srednjeevropskimi obzorji. "Roman z Balkana" *Za svobodo in ljubezen* je slovenskim severnim sosedom namenil posebno pozornost. Sarkastično jih je okarakteriziral takole:

"Nemci so čuden narod. Prav radi se bahajo, da je njih domovina 'das Land der Zucht und Sitte' – po naše bi se reklo: dežela čednosti in kreposti; in res ga ni naroda, ki bi sodil napake svojega bližnjega tako neusmiljeno ter jih oznanjeval svetu s toli blaženo naslodo kakor krepostni Nемеc. Ni ga naroda, ki bi se pohujševal tako natančno in vestno nad vsako malenkostjo in imel čednost in kulturo, svobodo in ljubezen do bližnjega toliko na jeziku kakor on. Toda čednost in kultura, svoboda in ljubezen so žlahtne cvetke, ki jih goji nemški narod samo za domačo rabo; besede so, namenjene zlasti /temu/, da se opajajo z njimi nemški pesniki in ljudski govorniki. V resnici je namreč tako, da najdeš nečednost in nekulturo, suženjstvo in sovraštvo do človeških bratov malokje v tako bohotnem cvetu kakor baš v plemeniti deželi, kjer plapola črno-rdeče-žolta zastava. In če že doma ni vse v redu – kako čudno vsebino dobe ti pojmi šele, kadar jih potrebuje kulturni Nемеc v svojih odnošajih do drugih narodov.

Mi Slovani in zlasti Jugoslovani vemo mnogo istorij o tej žalostni resnici. Kadar pride Nемеc v tujo deželo, začne šele razmišljati, kaj pomenijo tiste lepe besede, ki jih je toliko rabil doma in jih slišal tolikokrat iz ust svojih pesnikov in govornikov; in pogrunta vam, da je čednost – zaničevati in izkoriščati lahkoverno tujčevo poštenost, kultura – početi z njim brez tenkovestnosti vse, česar se zahoče čednostnemu nemškemu srcu, svoboda – sreča tujčeva, da sme rediti v svoji postelji Nemca in njegovo kulturo kakor nadležno stenico, in ljubezen do bližnjega – prepričati ga o pravilnosti te sreče s puškami in bajoneti, ako ima pretrdo glavo in premalo nemški razum... In tako je že od pamtiveka, in bo, dokler se bo ljubilo sosedom prenašati ljubeznivega mejaša; Švaba je Švaba in ostane – praskaj ga z nohtom do kože ali s krampom do mozga – in Evropa ima svojo posebno Azijo, ki leži v sredi med Francijo in Rusijo.

Prehudo krivico bi delal narodu von Schrattena /to ime nosi glavni negativni lik Levstikovega romana; gre za brezvestnega sleparja in "trgovca z belim blagom"/, kdor bi trdil, da se zaveda teh svojih finih lastnosti; nikakor ne! Njegovo početje se mu zdi popolnoma v redu – še ponosen je nanj in ga opisuje v svojih zgodovinah, da se ga uči mladina v šoli in se navdušuje za bodoče čase, ko pojde tudi ona v širni svet večat slavo Nemštva in širit nemško čednost in kulturo... Tudi von Schrattenu ne gre očitati, da je ravnal v spoznanju ali da je bil kaj slabši od drugih svojih rojakov. Mož bi bil veljal doma za čisto normalnega človeka; nesreča je hotela, da je zašel med druge ljudi, kjer ga je popadla stara nemška zmota: Nemcem je vse dovoljeno."³⁰

Pisatelj je v svoj trivialni roman "vgradil" klišejsko predstavo o Nemcih, ki je v času, ko sta Avstro-Ogrska in wilhelmski Reich arogantno napenjala mišice na Balkanu (aneksija Bosne in Hercegovine) in v Afriki (agadirska kriza), niso gojili le Slovenci, temveč tudi mnogi drugi evropski narodi (od Francozov na zahodu do Rusov na vzhodu). Levstikov von Schratten se pojavlja kot utelešenje značilnih lastnosti svojega naroda – isto pa je mogoče reči tudi za druge tekstne like. Slovenci so prikazani kot lahkoverni osleparjenci, medtem ko Srbi, Rusi, Francozi, Angleži in Američani nasto-

30 M. Stojan (tj. V. Levstik), *Za svobodo in ljubezen. Roman z Balkana*, Ljubljana 1913, 85–87. Poglavlje, v katerem beremo te misli, ima sarkastičen naslov Nемеc na kulturnem delu. V njem je opisana prodaja brhke Slovenke pohotnemu turškemu mogočnemu Halilu beju. Posrednik med von Schrattnom in osmanskim mogotcem je izprijeni Italijan Birbantini.

pajo v vlogi njihovih zaveznikov. Barve "slabih fantov" – tj. "grdih, umazanih in zlih" – več kot uspešno zastopajo Nemeč, Turek, Bolgar, Albanec in Italijan. Prej ali slej vse doleti zaslužena kazen. Nacionalistično usmerjeni avtor se je v polni meri vedel delikatne tendence svoje pripovedi in se je zato ob izidu eksplozivnega "romana z Balkana" skrnil pod psevdonimom. Toda avstrijska oblast je dobro vedela za njegovo "politično deviantnost" in ga je med 1. svetovno vojno vtaknila pod ključ. Pri tem je treba poudariti, da organi reda pisatelju nikoli niso niti poskušali dokazati kakršne koli konkretne krivde: njegov "zločin" je bil samo mišljenjski.

Podobno usodo je doživel tudi Fran Maselj Podlimbarski. Vendar roman *Gospodin Franjo*, ki ga je ob izidu zaplenila avstrijska oblast, ni bil usoden samo za svojega avtorja, temveč tudi za založnico – *Slovensko matico*. Njeno delovanje je bilo leta 1914 ustavljeno. Vlada je poskušala natis Masljeve pripovedi, ki je z neprizanesljivo kritičnostjo obravnavala razmere v avstro-ogrski Bosni in Hercegovini, izrabiti za perfidno zatrtje te častitljive znanstveno-umetniške institucije (*Matica* je po sili razmer nado-meščala slovensko akademijo in univerzo). Prisilna uprava, ki so jo vzpostavili cesarsko-kraljevi birokrati, je z neodgovornim nakupom ničvrednih vojnih obveznic skoraj povsem uničila njeno premoženje.

Praktično v istem času so mogli nemški pisatelji povsem nekaznovano objavljati svoje protislovenske izpade. Med njimi je bil še posebej opazen v Mariboru rojeni Alfred Schmidt (kot pisatelj je nastopal pod psevdonimom Maderno), ki se je v romanu *Wildenrainerjevi* (*Die Wildenrainer*; 1915) na široko razgovoril o "topih, zahrbtnih Vendih". Ti so s svojimi "pobožno-pohlevnimi izrazi" in "bedastimi očmi" le navidezno pasje vdani germanskim gospodom (zgodba se namreč odvija ob zori novega veka). Nemcem naj bi bili celo bolj nevarni kot Turki!³¹ Naslednji avtorjev roman *Med dvema narodoma* (*Zwischen zwei Nationen*) iz leta 1917 ni bistveno bolj "toleranten": slovenščina je za Maderna pomankljiv, izrazno ubog in neblagozvočen jezik, njegovi govorci pa so pretepaški grobijani, ki hrbte nasprotnikov radi "okrasijo" z barvami svoje belo-modro-rdeče zastave. Srbi niso nič boljši, zato pa imajo pronemški Hrvatje mnogo simpatičnih lastnosti.³² V primerjavi s predvojnimi Bartschevimi pripovedmi sta bila oba omenjena Schmidtova romana manj ekspanzionistično naravnana. Toda še zmerom je v njiju prepoznaven osvajalski nacionalizem, ki se bistveno razlikuje od Levstikovega (in Masljevega) obrambnega. Tudi najradikalnejši slovenski avtorji niso nikoli zagovarjali prilaščanja tujega ozemlja, temveč so si predstavljali, da je njihov narod poklican za to, da samostojno odloča o usodi prostora, na katerem predstavlja večinsko oziroma avtohtono prebivalstvo. Avstrijski Nemci, ki so se počutili "bolj enakopravne" od drugih in so šteli svojo privilegiranoost za "naravno stanje stvari" (o samoumevnosti njihove hegemonije je v dunajskem parlamentu najbolj odkrito spregovoril Ernst baron Plener 29. aprila 1881³³), so imeli takšne vizije za predrzno izzivanje.

Med 1. svetovno vojno so si "Tevtoni" na vse kriplje prizadevali zahodno *državno polovico* tako pravno kot dejansko ukrojitii povsem po svoji meri. Ni jim bilo dovolj, da se je ob začasni uveljavitvi neparlamentarnega načina vladanja (1914–1917) na "hod-

31 B. Požar, Maribor v nemškem romanu, Časopis za zgodovino in narodopisje LIV, n. v. XIX, 1983, št. 1–2, 159.

32 B. Požar, n. d., 160–163.

33 Ernst baron Plener je tedaj dejal: "Zahteva absolutne enakopravnosti je zmeta, ker tako v življenju posameznika kakor narodov ni absolutne enakosti, in nenemške narodnosti v Avstriji morajo sprejeti v interesu avstrijske države neko mero, ne rečem podrejenosti, ampak priznanja izvršenih nacionalnih dejstev." Prim. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895. Peta knjiga, Ljubljana 1966, 36.

nikih oblasti" v Cislajtaniji slišala samo njihova beseda, temveč so hoteli druge narode monarhije ponižati tudi simbolno. Ljubljanska *Filharmonična družba*, ki se je po letu 1860 prelevila v bojevitto nemškonacionalno ustanovo, si je npr. dovolila nezaslišano provokacijo: sredi viher 1. svetovne vojne je začela trmasto zatrjevati, da kranjske deželne barve niso identične s slovensko belo-modro-rdečo zastavo.³⁴ Osvraženim pripadnikom zatiranega naroda so hoteli s to gesto odvzeti edino od države potrjeno emblematično znamenje njihove domovine. To izzivanje ni obrodilo sadov samo zato, ker so se napadenci – zastopal jih je deželni odbor vojvodine Kranjske z Ivanom Šušteršičem in Evgenom Lampetom na čelu – lahko branili s sklicevanjem na določbe iz časa rahitičnega in slaboumnega cesarja Ferdinanda Dobrotljivega.³⁵

Takšen razvoj dogodkov gotovo ni presenetil Lojza Kraigherja, ki je v romanu *Kontrolor Škrobar* tik pred izbruhom "velike vojne" podal poglobljeno "avtopsijo" nemško-slovenskih nevarnih razmerij. Pisatelj je – enako kot številni njegovi rojaki – opazil, da je državna oblast v mednacionalnih bojih vse prej kot nevtralna oziroma nepristranska. Tako poudari, da je v "Sv. Jedrti" (ki je fiktivno ime za mnoge trške naselbine na spodnjem Štajerskem) poštar sicer Slovenec, "a poštni pečat je nemški".³⁶ Shajališče rodoljubov in edino žarišče njihove kulture je krčma – "/n/aš narodni dom".³⁷ Kraigher pa je tudi razgalil ponemčevalno dejavnost avstrijskih uradnikov vseh vrst in stopenj:

"Vsak 'boljši' človek se mora naravnost siliti z nemščino in skrbno skrivati ljubezen do materinščine; drugače ga ožigosajo kot veleizdajalca in hujskača, ga opljujejo s pogledi in ošibijo z besedami, ko da je ciganski pritepenec, ki je prišel beračit, zgago delat, če ne krast. /.../ Sistem je in metoda: Pošiljaj nemške pozive in odloke! Če ti jih stranka vrne, poskusi še enkrat! Če ti jih zopet vrne, pripiši v starem aktu pod nemško besedilo še slovensko, a kolikor mogoče nečitljivo! Če stranka tudi zdaj ne sprejme, pošlji akt občinskemu uradu, naj ga dostavi z izrecnim obvestilom, da nastopi v vsakem primeru pravnomočje v štirinajstih dneh! Po dolgih bojih, ki so na las podobni trkanju kozličev, nazadnje stranka zmaga; a ne zato, ker ima morda vladni kozel mečje čelo; marveč samo zato, ker je zakon proti njemu. Stranka si oddahne... Tu pa pride drug uradnik v nadzorništvo – in trkanje začne iznova... Končno onemore najtrša buča. Pametni odneha! Žal! Ker tu ne gre za pamet, tu gre za trdóst butice."³⁸

Pisatelj – po poklicu je bil zdravnik – se je v svojem tekstu z jedko ironijo lotil tudi Bartschevih protislovenskih filipik:

"Dr. Rupnik /dejansko je ta tekstni lik avtorjev *alter ego*/ je imel konjička, ki ga je ob vsaki priliki zajahal – Bartschevo 'Nemško bol'. Izvlekel je beležnico iz žepa, povljano in strgano, odprl, kjer si bodi in /v družbi svojih rojakov/ citiral stavek iz romana – s kurioznim patosom, ki se je bombastičnim besedam prav prilegal. /.../

'Mladi ljudje so se porazdelili pred vrati nemških prekupčevalcev, odvajali so kmete, ki so hoteli pri njih kupovati, in jih silili k Slovencu: Svoji k svojim! – Takšno je življenje onih, ki se priznavajo tam v dolnji deželi k jeziku, v katerem je Luther s svetim pismom govoril ljudstvu! Takšna je torej – nemška bol!'

'Stavim, da so bili vsi ti 'nemški kupčevalci' – renegatje!'

34 Po mnenju Filharmonične družbe bi morala biti v kranjskem deželnem praporu namesto bele barve zlata oziroma rumena.

35 Prim. dnevnik Evgena Lampeta, zapis za 29. avgust 1916. Hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani.

36 L. Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, Maribor 1973, 26. Navedena izdaja romana predstavlja ponatis avtorjeve druge redakcije teksta, ki pa se (razen v epilogu) ne razlikuje bistveno od prve.

37 L. Kraigher, n. d., 27.

38 L. Kraigher, n. d., 404, 405.

'Nemškutarji! Saj v Pohorju ni Nemcev!'

'In njihovim prededom je Primož Trubar oznanjal sveto pismo – v slovenščini!'

Dr. Rupnik čita dalje:

'Ti maloštevilni stotisoči, ta jezik in to sovraštvo stoji med nemškim ljudstvom in teboj, ti njegovo hrepenenje, ti sinji plamen, ti klasična plima Odisejeva, ti sanjajoč premišljujoča dežele sončne, ti pot k svetovni velevlasti: – Adrija!'

'Aha: zdaj pride most! Od Belta do Jadranskega morja.'

'Od severnega morja do južnega tečaja! O, nemška sla po jugu, tudi Afrika ti je napoti!'

'Nemška bol – v Afriki!'

'Pisatelj Heimfelsen je predaval zadnjič v steinfeldskih dvoranah o nemški boli – v Bosni. To ni dovtip, gospoda!'

'Maroko! Vzhodna Afrika!'

'To ni več bol, to je bolezen! Patologi, na pomoč!'"³⁹

Za razliko od Bartschevih literarnih likov, ki so vedno zatopljeni v resn(obn)e misli in pomenke, se Kraigherjevi "junaki" znajo smejeti in zabavati. Med drugim za gostilniškim omizjem skujejo tudi duhovit predlog za korenito rešitev slovenskega vprašanja v Avstro-Ogrski:

"Nič drugega nam ne kaže,' razprostre roke /notar/ in zine važno, 'kakor da ustvarimo – turško iredento. Sultan naj okupira Slovenijo in naj jo anektira /torej naj ravna natanko tako, kot je arogantna dunajska vlada v primeru Bosne in Hercegovine!/. Nič ni težji turški jarem kakor nemški. Kar so dovolili Turki zdaj Albancem, to imajo v Avstriji komaj Poljaki. In kdaj je še Slovenec sanjal toliko prešerne svobode?'

Pred kratkim so objavili časopisi vrsto svoboščin, ki jih je izsilila Turkom albanska vstaja. Slovencem so se pocedile sline, skomine so se jim vzbudile... Blagor Avstriji, da se je arnavtska svoboda izjalovila; sicer bi bila turška iredenta tu!

Nekaj veselja pride v družbo.

Rupnik se krohoče in ponavlja star dovtip: 'Nič ne marajmo, gospoda! Le veselimo se življenja in potrpite! – Na Portugalskem je republika, v Kini je republika, na Nemškem zmagujejo socialisti, Albanija dobi avtonomijo – naj nam vzide še v Avstriji narodna enakopravnost – pa mora priti sodnji dan. Konec sveta! Kdo si ga želi? Le potrpite rajši in nič ne marajmo, gospoda!'"⁴⁰

V Kraigherjevem tekstu je prepoznavna tudi satirična nota: renegatski ptujski župan Ornig nastopa v *Kontrolorju Škrobarju* kot "štajercijanski feldmaršal Pokornig".⁴¹ *Sveta germanska stvar* v "spodnji deželi" v bistvu sloni na njegovih prizadevanjih. Mož je opisan kot "slovenskih siromakov sin, ki je napravil znamenito kariero do vojskovodje-reševalca spodnještajerskega nemštva".⁴² Prav on finančno omogoča mahinacije z volilnimi imeniki oziroma z uvrstitvijo glasovalcev v posamezne razrede. Toda pisatelj je trdno prepričan, da bo na koncu v narodnostnem boju vendarle zmagala slovenska stran, saj "Tevtoni" zidajo svojo zavojevalsko strategijo na laži:

"Nemci so se vrgli na otroški rop. Iz mladih src so že kopali ljubezen do materinega jezika. Vcepljali so jim zaničevanje in sovraštvo do slovenstva in jih učili smešiti zaslepljenca, ki so še verovali v bodočnost svojega beraškega rodu in niso uvideli, da je le v nemštvu blagor in dobiček. O nemški boli pojejo, o prodiranju slovenstva trobijo, ves nemški rod od Belta dol vznemirjajo s strašnimi vestmi o nevarnosti, ki jim preti

39 L. Kraigher, n. d., 256, 257.

40 L. Kraigher, n. d., 330, 331.

41 L. Kraigher, n. d., 326.

42 L. Kraigher, n. d., 327.

od juga. Ves nemški rod naj gleda in pomaga, da ne propade posest na Spodnjem Štajerskem. Rosegger /s svojem dvomilijonskim skladom, ki je namenjen potrebam *Schulvereinal*/ čara milijone za manjšinske šole, za tiste uboge nemške reve ob slovenski meji, ki jim grozi pogin v sovražnem morju. Nemški duševni velikan se zlaže sebi samemu, ker ga je sram priznati, da ne veljajo milijoni rešitvi lastnih duš na meji, marveč pridobitvi in nakupovanju slovenskih src, ki naj pomagajo pri zidanju mostu do Adrije. Nemški duševni velikan nabira milijone za vzgojo neznačajnejšev, odpadnikov in renegatov, za šole boja in zased, hinavstva in nestrpnosti, za šole izdajstva in nevere. To je – 'véliko nasledstvo!' /.../ Preko naših trupel gre pot do Adrije, gre 'sla vélikega nasledstva'. Preko naših trupel gre tudi pot do Drave – če vzdihuje Bartsch: 'Tja do Drave, vsaj tja do Drave!'"⁴³

Opozoriti pa gre, da pripoved o kontrolorju Škrobarju mednacionalnih odnosov ne obravnava v "črno-beli tehniki". V Kraigherjevem romanu srečujemo tudi stotnika germanske krvi Wambergerja, ki meni, da bodo čas in "zakoni narave" prej ali slej pometli z nemškimi in renegatskimi oporišči na spodnjem Štajerskem: Slovenci se bodo vsestransko okrepili in – kakor v času Taaffejevega "cesarskega ministrstva" na Kranjskem – polagoma (se pravi evolutivno) povsem prevladali na spornem ozemlju.⁴⁴ Toda pisatelj, ki je prisegal na misel, da je pesimizem v politiki zločin,⁴⁵ vere v takšno rešitev odprtih vprašanj ni mogel podpreti s tekstno tematizacijo dejanskih razmer. Slovenci so lahko samo upali, da bo v prihodnosti drugače, kakor je bilo pred sarajevskim atentatom.

Literatura je v času la belle époque in 1. svetovne vojne vsekakor močno sodelovala pri oblikovanju predstav o nemško-slovenskih nevarnih razmerjih. V veliki meri so prav besede pisateljev vzpostavile referenčni okvir za njihovo doživljanje kot boja na življenje in smrt. Agresivni nemškonacionalni avtorji so pri tem brez dvoma odigrali vlogo generatorjev sovraštva. Poprejšnji nekoliko vzvišeni pogled na južne sosede (ki so bili sprejemljivi zgolj na ravni folkloristične kuriozitet) je bil nadomeščen z agresivnim omalovaževanjem vseh njihovih političnih, gospodarskih in kulturnih prizadevanj. Pravico do emancipacije manjših srednjeevropskih "narodov brez zgodovine" – med katere so najrazličnejši eksperti v 19. stoletju brez pomisleka prištevali tudi Slovence – so zagovarjali le redki nemškoavstrijski pisci. Toda še ti so pri oznanjanju potrebe po plemenitem sodelovanju onstran vsakršnih vnaprejšnjih diskvalifikacij večinoma ostajali na načelni ravni, zato je kulturna izmenjava pešala. Komajkomu je prišlo na misel, da bi bilo treba v interesu obstoja habsburške monarhije kot večnacionalne skupnosti pospeševati napredek vseh ljudstev in jezikov podonavskega imperija.

Slovenski pisatelji so za razliko od nemških kolegov ostajali na obrambnih pozicijah: zagovarjali so samo pravico do vsestranske – tj. politične, gospodarske in kulturne – emancipacije svojega naroda. Vendar tega procesa niso razumeli kot odpiranje proti severnemu sosedu, saj niso zaupali avstro-ogrskeemu državnemu aparatu, ki je na prenekatem sektorju življenja ne samo toleriral, temveč celo podpiral renegatstvo in germanizacijo. Zato je bilo poprej skorajda samoumevna nemšk(oavstrijsk)ega posredništva v slovenskih stikih z "velikim svetom" vedno manj. Vladimir Levstik je v svojem "romanu z Balkana" *Za svobodo in ljubezen* tudi dovolj jasno nakazal, da je rešitev za njegove rojake v povezovanju s Srbi onstran črno-žoltih mejnikov. Iz tamkajšnjega "duhovnega podnebja" je vrhu vsega "uvozil" prvo zmerljivko za Nemca –

43 L. Kraigher, n. d., 382, 383.

44 L. Kraigher, n. d., 297.

45 L. Kraigher, n. d., 478.

tj. *Švaba*. Slednji seveda ni smel imeti niti ene pozitivne lastnosti (njegov prototip je bil Levstikov prevarant von Schratten). Na ta način je že prej uporabljana nemška poniževalna oznaka za Slovence – *Vindišar*⁴⁶ – dobila svoj "ekvivalent". Med intelektualci na obronkih Vzhodnih Alp in ob obalah severnega Jadrana je vladalo veliko razočaranje zaradi spoznanja, da obstoječi državni okvir ne nudi posebej rožnatih perspektiv za prihodnost. Najdrznejši posamezniki – poleg Vladimirja Levstika gre omeniti vsaj še Ivana Cankarja – pa so sploh naredili križ čez možnost "habsburške rešitve" (Cankar je leta 1913 v Ljubljani zaklical: "Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!"⁴⁷).

Med domoljubjem in humanizmom

V zadnjih letih 1. svetovne vojne (1917, 1918) je literatura v glavnem izgubila vlogo ustvarjalca mentalnega referenčnega okvira, v katerem so se definirala in artikulirala (nemško)avstrijsko-slovenska nevarna razmerja. V času smrtnega boja in razkroja habsburške monarhije je to vlogo brez dvoma prevzela politika.⁴⁸ Propad starodavnih državnopravnih povezav je bil spričo nespravljivo različnih idealov Slovencev (ki so terjali ustanovitev svobodne države Južnih Slovanov) in nemško govorečih Avstrijcev (ti so svojo "odrešitev" videli v združitvi s sonarodnjaki onstran črno-žoltih mejnikov) neogiben. Tudi po zaslugi "vitezov peresa" so bili cilji obojih na eni strani preveč različni, na drugi pa tudi preveč čvrsto zakoreninjeni med "ljudmi brez posebnosti", da bi bil mogoč kakršen koli kompromis. Prenovitev stare državne forme z novo vsebino je (p)ostala virtualna resničnost cesarja Karla in dela nanj navezane administracije (pri Slovencih zlasti kranjskega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča in njegovega – politično iz dneva v dan bolj izoliranega – katoliškega kroga).

Tako Slovenci kot nemško govoreči Avstrijci so se jeseni 1918 znašli za provizoričnimi mejami. *Država Slovencev, Hrvatov in Srbov* na eni ter *Republika Nemška Avstrija* na drugi strani nista imeli nobene resne volje po obstajanju in sta bili prehodni rešitvi: prva se je nato tudi brž združila s *Kraljevino Srbijo* (s tedaj že pridruženo Črno goro), medtem ko je druga po volji vodilnih antantnih sil morala živeti dalje (pod deloma spremenjenim imenom) – da bi sredi Evrope ne nastalo cesarstvo "osemdesetih milijonov".

Spričo dramatičnega sesutja habsburške monarhije v razmeroma kratkem času "artistična produkcija" ni mogla odločilne poseči v samo destrukcijo državnega okvira (če seveda izvzamemo aktualistične in propagandistične verze brez večje literarne vred-

46 Oznaka "Vindišar" je bila v začetku 20. stoletja brez dvoma zmerljivka oziroma ne ravno dobronamerno/spoštljivo mišljeno ime za pripadnika določenega narodnega kolektiva; koroški državnozbornski poslanec Steinwender je na otvoritvi drugega dela turske železnice npr. rekel Franu Šukljetu: "To boste gledali svoje Windischerje, kako lepo bodo peli 'Das deutsche Lied'." Pri tem si je dovolil pristaviti še cinično opazko o tem, da so njegovi slovenski volilci po naravi inteligentnejši in "bolj dostopni pametni besedi" kakor nemški. Prim. F. Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, Ljubljana 1933, 268, 269.

47 I. Cankar, n. d., 394.

48 Književnost je že v času deklaracijskega gibanja 1917–1918 na Slovenskem po svojih močeh podpirala idejo politične in državnopravne emancipacije Slovanov v habsburški monarhiji. To ni bila samo posledica njene težnje po aktualizmu, temveč tudi rezultat pritiska avstrijske cenzure, ki je plenila najudarnejše članke v časopisju. Zgodovinska povest *Svetobor Petra Bohinjca*, ki je izšla leta 1917, je tako značilno poudarjala slovensko "pravdo" in povezave med Slovani v Srednji Evropi. Prim. I. Grdina, *Vladarji, lakaji, bohemi*, Ljubljana 2001, 24, 25.

nosti) – zato pa jo je "post festum" opisala. Na svoj način jo je tudi podprla: v Ljubljani je pravnik in skladatelj Anton Lajovic leta 1924 z vso vehemenco nastopal proti uvrščanju nemških skladb (predvsem Beethovnovih, Bachovih in Wagnerjevih del) na koncertne sporede, saj naj bi se v njih skrival germanski kulturni trup.⁴⁹ Tako je v bistvu nadaljeval – samo da z drugim predznakom – programski ekskluzivizem, ki ga je v času la belle époque gojila *Filharmonična družba*. (Slednja je povsem ignorirala stvaritve slovenskih skladateljev.) Pojavili so se tudi dovolj vplivni glasovi, ki so zatrjevali, da je treba pouk nemščine kot tujega jezika v srednjih šolah povsem nadomestiti s francoščino. To bi predstavljalo dejanje "notranje narodne osvoboditve", saj Slovenci potrebujejo širši razgled, kot ga ponujata "dunajski Steffl" ali "nemški Niederwaldenkmal".⁵⁰

Propadanje podonavskega imperija je lahko sprotno registrirala samo karikatura, ki je na Slovenskem pretežno slikala brezmejno požrešne Nemce (v glavnem le novembra 1918 niso bili upodabljeni kot neznanski debeluhi, temveč kot poklapani siromaki).⁵¹ Ti na vse mogoče načine tlačijo svoje južne sosede. V Avstriji pa je karikatura južno od Karavank praviloma videla le pohlepne polkulturne Balkance.⁵² Toda treba je reči, da je ta izrazito "referencialistična" vrsta umetnosti s koncem vojaško-diplomatskega boja za zemljo 1918–1919 in duše glasovalcev na koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920 naglo izgubila zanimanje za tematizacijo nevarnih razmerij na jugoslovanski severni meji.

Literatura je v času med obema svetovnjima vojnama s prepoznavno "aktivistično noto" obravnavala dogajanja do leta 1918 in njihove posledice. Sledila je takšni ali drugačni politični usmeritvi. Tu in tam jo je celo še zmerom poskušala definirati. Karl Bienenstein, eden od najvnetejših zagovornikov germanizacije slovenske Štajerske, se je iz Nemčije priselil v Maribor in tam učiteljeval do leta 1918. Pozneje se je podal v Avstrijo. O njegovem nepopoljšljivo nacionalističnem doživljanju sveta pričujejo močno angažirane pripovedi *Nemško hrepenenje in bojevanje* ("Schulvereinsroman" *Deutsches Sehnen und Kämpfen*), *Zavrelo vino* ("mariborski roman" *Gärender Wein*) in *Izgubljena domovina* (*Verlorene Heimat*). V slednji za prihodnost napoveduje "dan obračuna", ko bodo "višji ljudje" naredili red in vzpostavili svoje gospodarstvo nad nižjimi. To je seveda zgolj metaforična oznaka za spopad Nemcev in Slovencev. Po pisateljevem prepričanju bodo Germani nekoč osvojili "vso deželo do morja". Bienenstein je še posebej neprizanesljiv do slovenske inteligence – med njo so brez dvoma največje "strupenjače" duhovniki! –, ki je zelo domišljava in predrzna: spodnje Štajerce naj bi prav njena dejavnost uspela povsem odtujiti nemštvu. Ukroti jo lahko zgolj pest. Sicer pa je treba nenehno ohranjati misel, da je dežela med Dravo in Savo germanska.⁵³ Bienenstein je v *Izgubljeni domovini* dejansko predstavil imaginarij nemšk(oavstrijsk)ega antiversajskega revizionizma na južni meji alpske republike. Kot tak je bil brez dvoma eden ideoloških predhodnikov nacionalsocialistične politike do Slovencev, ki je v marsikaterem smislu nadaljevala tam, kjer je zastal nekdanji schönererjanski pan-germanizem.

49 Prim. P. Kuret, *Umetnik in družba. Slovenska glasbena misel po prvi vojni*. Lajovic, Kogoj, Vurnik, Ljubljana 1988, 112 in dalje.

50 I. Hribar, n. d., 481 in dalje, zlasti 482.

51 Slovenske karikature o avstrijskih Nemcih (oziroma Avstrijcih) je zbral in komentiral I. Grdina v okviru mednarodnega projekta pod vodstvom Arnolda Suppana. Delo je omogočilo Zvezno ministrstvo za znanost in raziskovanje na Dunaju. Prim. A. Suppan, *Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci-Slovenci*, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (izd.), *Avstrija–Slovenija. Preteklost in sedanjost*, Ljubljana–Celovec 2002, 47 in dalje.

52 Prim. A. Suppan, n. d., 175–178.

53 F. Zadavec, n. d., 184, 185.

Pisatelju pa je ob tem treba priznati tudi določen dar za opazovanje politične stvarnosti, saj je povsem točno označil položaj socialne demokracije v času razpada habsburške monarhije. Pri vprašanju slovensko/jugoslovansko-avstrijske razmejitve ta pač ni prisegala na nadnacionalni marksizem (ali federalistični avstromarksizem), temveč se je eksponirala kot odločna zagovornica nemških stališč. Politika, ki temelji na rodu in krvi, je očitno močnejša od svoje razredne konkurentke. Bienenstein v *Izgubljeni domovini* zapiše, da so socialni demokrati internacionalizem zavrgli tja, kamor spada – tj. na smetišče. Kje drugje in ob kakem drugem času so morda res verniki razredne ideologije, toda na mejah slovanskega in germanskega sveta so nespravljivi bojevniki narodnega kolektiva, saj vedo, da jim gre za "lastno kožo".⁵⁴

Tudi Prežihov Voranc, ki je bil tik pred 2. svetovno vojno viden funkcionar Komunistične partije Jugoslavije in emisar Kominterne v različnih evropskih deželah, je v romanu *Požganica* opozoril na nacionalno angažiranost – celo izpostavljenost – socialnih demokratov v slovensko/jugoslovansko-(nemško)avstrijskih spopadih na Koroškem v letih 1918–1919 in v predplebiscitnem propagandističnem boju. Njegov tekst prikazuje tedanja dogajanja kot svojevrstno državljansko vojno v deželi ob Dravi. Slovenci se znajdejo v enotah, ki si stojijo nasproti; eni verjamejo propagandi socialdemokratov, ki glasno govorijo o internacionalizmu, a dejansko podpirajo nemškonacionalni program "nedeljive Koroške", drugi pa se opredelijo za jugoslovansko opcijo. Spori med obojimi vodijo do tragičnega preliivanja krvi. Ker socialdemokrati velik del koroških Slovencev prepričajo, da jim avstrijska republika zagotavlja boljše prihodnost kot Kraljevina SHS (poudarjajo razliko med *Volkswehrom* in *Heimatschutzem*; prav oni jamčijo, da jih germanski sosedje ne bodo kar naprej zmerjali s Čuši in Vindišarji⁵⁵), se tehtnica nagne na nemško stran. Pisatelj ni kritičen samo do zagovornikov nacionalnega boja (Steinacher, Schumy, Lemisch; general Maister), temveč tudi do prvakov delavstva; Florian Gröger po slikoviti oznaki enega od romanesknih likov npr. govori "dobro, a oslarije".⁵⁶ Ideologija koroških socialdemokratov je povzeta v tehle njemu pripisanih besedah:

"Stara Avstrija se je zrušila, ustanovljena je svobodna, demokratična republika. Avstrijsko republiko bo vodil avstrijski proletariat in jo uredil kot domovino svobodnih državljanov, domovino socialnih pravic. Koroška pa je v mirovnih pogajanjih sporno vprašanje, ker zahteva del njenega ozemlja Jugoslavija. Za koroški proletariat je vprašanje preprosto: ali v svobodno, pacifistično avstrijsko republiko – ali v nazadnjaško militaristično – kulturno zaostalo Jugoslavijo, zemljo brez močne delavske stranke. /.../ Mi smo internacionalisti! Mi smo za samoodločbo, zato nismo nasprotniki Slovencev. Toda če smo na Koroškem stoletja lahko skupaj živeli, zakaj bi Slovenci še zdaj ne ostali pri nas? Mi smo za nedeljivo Koroško, katero hočemo ohraniti naši avstrijski domovini, zato branimo to zemljo, zato naša stranka organizira in vodi obrambni boj."⁵⁷

Gröger, ki je v Prežihovi "upodobitvi" nepoboljšljiv demagog, tudi ni v zadregi pri pojasnjevanju, zakaj se socialna demokracija solidarizira z drugimi koroškimi strankami. Mož namreč razvije tole misel:

"Ako hočemo biti svobodni, moramo to svobodo braniti, kadar nam jo hoče sovražnik vzeti. Zato se stranka bori za samoodločbo, za svobodno Koroško, proti priključitvi k Jugoslaviji. Ker se tudi druge stranke borijo za priključitev Koroške k

54 F. Zadavec, n. d., 184, 185.

55 Te zmerljivke "veristično" evocirajo "diskurz realnosti"; prim. Prežihov Voranc, Izbrano delo II, Ljubljana 1969, 210 in 258.

56 Prežihov Voranc, n. d., 213.

57 Prežihov Voranc, n. d., 214, 215.

Avstriji, ni nič bolj naravnega kot to, da v tem vprašanju vsi složno ravnaajo. Svobodna domovina je skupna stvar vseh."⁵⁸

Zgodovinska ironija je, da se je socialdemokratsko delavstvo v Grögerjevi "svobodni" Avstriji že pred letom 1930 znašlo pod skoraj enako hudim pritiskom kot v "kulturno zaostali" Jugoslaviji. V obdobju avstrofašizma je bil njegov položaj v alpski republiki še mnogo bolj brezpraven kot v kraljevini Karadjordjevičev. Popolni moralni kolaps avstrijske socialdemokracije in klečanje marksistično orientirane delavske stranke pred (pan)germanskim nacionalizmom (ki se je na Koroškem nakazoval(o) že po 1. svetovni vojni) je pomenilo pritrjevanje njenega prvaka Karla Rennerja – tega je brez dvoma mogoče označiti kot svojevrstnega *politika za vse čase* – Hitlerjevemu Anšluhu leta 1938. Prav tako je kmalu postalo očitno, da je toliko opevana nemška umetnost močno zaostala za slovensko tako v sugestivnosti kot v kvaliteti tematizacij(e) koroške preteklosti. V Avstriji – denimo – ni nikoli nastalo nič, kar bi se dalo vsaj od daleč primerjati s Savinovo novoromantično opero *Gospodsvetski sen* (premierno je bila uprizorjena na državni praznik 1. decembra 1923 v Ljubljani; obravnavala je dobo enega najbolj slavljeneh koroških vojvod Bernharda Spanheimskega⁵⁹) ali z monumentalno sliko Gojmirja Antona Kosa *Umestitev na Gospodsvetskem polju* (tik pred izbruhom 2. svetovne vojne). Tudi Voranc, ki v *Požganici* simpatizira edino s ponižanimi, razžaljenimi in zlorabljenimi – se pravi z vsemi žrtvami zgodovine –, med pripovedniki nemškega jezika ni našel resnega tekmeča. Da so liki, ki jim velja njegova posebna simpatija, predvsem pisateljevi rojaki, je seveda jasno, saj so bili Slovenci na Koroškem v mnogo bednejšem socialnem položaju kakor Nemci, vrhu vsega pa niso uživali niti vseh zakonsko zajamčenih pravic (njihovo šolstvo je bilo utrakvistično in ni omogočalo razvitja celovitih socializacijskih procesov v materinščini). Pozitivni in negativni liki pri Prežihu nikoli niso razdeljeni po nacionalnem ključu (to prihaja do izraza tudi v njegovem impresivnem obračunu s habsburško monarhijo, v romanu o 1. svetovni vojni *Doberdob*) kakor pri številnih njegovih recepcijsko uspešnih nemških sodobnikih.⁶⁰ To je na neki način priznal tudi Vorančev avstrijski antipod Josef Friedrich Perkonig, ki se je kot propagandist in kulturni referent koroškega *Heimatdiensta* bojeval za priključitev južne Koroške k alpski republiki. Leta 1947 je v eseju *Koroški Slovenec (Kärntner Slowene)* zapisal, da je Prežih s *Požganico* izmeril dotlej neznane razdalje.⁶¹ Seveda takšnega mnenja niso mogli deliti najbolj zagnani "pangermani" v deželi ob Dravi. Najprej zato, ker niso znali/hoteli znati slovensko, drugič pa zato, ker je Voranc v *Požganici* temeljito demontiral njihov mit o enotnem odporu Korošcev proti "vdoru" z jug(ovzhod)a. Prav tako je poudaril, da so za velikonemškimi in socialdemokratskimi enotami, ki so se na fronti bojevale proti četam Države oziroma Kraljevine SHS, stali tudi vojaki iz drugih avstrijskih dežel. Korošci niso zgolj z lastnimi močmi izbojevali velike zmage konec aprila 1919, prav tako pa niso bili samo oni popolnoma poraženi mesec dni pozneje. Slovenski pisatelj je zagotovo imel prav, ko je o žrtvah teh spo-

58 Prežihov Voranc, n. d., 214.

59 Spričo Bernhardovega slovenskega pozdravljanja, ki je izpričano v avtobiografski pesnitvi Ulricha Lichtensteinskega *Služba dami*, so tudi Slovenci lahko šteli znamenitega vojvodo za del lastne nacionalne tradicije. Lord Macaulay ni zaman poudarjal, da vsaka svoboda govori v svojem jeziku.

60 V slovenski književnosti "nacionalno stališče" pri tematizaciji spopadov za jugoslovansko severno mejo v času po 1. svetovni vojni zastopajo general Maister (z nekaj pesmimi), pripovednik Makso Šnuderl (*Izgubljena zemlja*, 1934; *Osvobojenje meje*, 1968) in dramatik Saša Vuga (*Maistrova najdaljša mariborska noč*; knjižna objava leta 1993 – *Steza do polnoči*).

61 D. Druškovič, *Različnost dveh pisateljskih sporočil*, v: J. Pleterski, L. Ude, T. Zorn (ur.), *Koroški plebiscit*, Ljubljana 1970, 440.

padov menil, da so bile povsem nesmiselne: o usodi večine sporne pokrajine je po volji velesil odločil plebiscit 10. oktobra 1920. Tudi o tem je nekaj namigov v njegovi *Požganici* (podobno pa je v svojih spominskih zapisih dal slutiti župnik Jurij Trunk⁶²).

Josef Friedrich Perkonig se v svojem obsežnem romanu *Domoljubi (Patrioten)*, ki je po dolgotrajnem pisanju (vsaj 1937–1943; popravki 1943–1950) zagledal luč sveta leta 1950, ni zmozel dvigniti na podobno raven. Čeprav avtor zatrjuje, da je v svojem tekstu "nepodkupljiv kronist", so Slovenci s svojimi emancipacijskimi težnjami v njem predstavljeni kot kalilci miru in netilci razdora v idilčni koroški deželi. Če sta Bartsch in Bienenstein položaj nemštva na njegovem jugovzhodnem robu zrla skozi izmenjavo ofenzivne in defenzivne perspektive, je njun mlajši kolega Perkonig odločno vztrajal pri poudarjanju obrambne narave avstrijskih vojaško-političnih prizadevanj od premirja do plebiscita 10. oktobra 1920. Spopadi v letih 1918–1919 so pri njem prikazani kot zavračanje ideološkega "importa" in vojaškega vdora z juga oziroma vzhoda (s Kranjske in spodnje Štajerske). Vseeno je pisatelj s svojim osrednjim patriotskim tekstom, ki mestoma ne skriva pacifističnega navdiha – in celo kritičnega stališča do avstrijske strani ne (zlasti v opisih civilne sfere in dunajske politike) –, naredil velik korak naprej tako z ozirom na sodobnike (Bienenstein v *Izgubljeni domovini* junaka svoje pripovedi pripelje na koroško fronto, kjer se lahko afirmira kot nacionalni bojevnik; podobno je usmerjena tudi romansirana kronika *Požar na Koroškem* Joachima Reinhardsteina, ki je izšla v Berlinu leta 1937⁶³) kot glede na svojo reportažno knjigo *Domovina v stiski (Heimat in Not)*. Nastanek tega netolerantnega dela, ki je bilo objavljeno leta 1921, je pozneje zelo obžaloval – toda zapisana misel je fiksirana tako rekoč za večnost (največji sovražnik slehernega politično angažiranega *Dichterja* so zagotovo njegovi lastni teksti!). Zaradi fanatičnega nemškega nacionalizma je bila *Domovina v stiski* po 2. svetovni vojni nekaj časa celo prepovedana.⁶⁴ V tej knjigi objavljene filipike so pač prehudo zastupljale mentalno ozračje na Koroškem. Vendar je treba reči, da je bila pisateljeva odpoved skrajnemu nacionalizmu brez dvoma pristna: leta 1942 se je v pismu celovškemu gauleiterju Friedrichu Reinerju zavzel za zaustavitev etničnega čiščenja v svoji rodni deželi. Naivno je pričakoval, da bodo oblasti preklicale ukrepe, katerih rezultat je bila izselitev številnih slovenskih družin s Koroške. Perkonig prav tako ni hotel napisati protipartizanskega romana, ki ga je pri njem naročil prosluli Gruppenführer SS in policijski generallajtnant Erwin Rösener.⁶⁵

Domoljubi vsekakor niso preprosta črno-bela pripoved, saj poznajo celo slovenske junake: Olgay, ki je v bistvu podoba nadporočnika Franja Malgaja, se enako neustrašno bojuje za svoje cilje kakor Nemeč Stainer (za ta lik je pisatelju kot model služil nadporočnik Hans Steinacher). Toda tu gre le za nekakšno miselno "viteštvo" brez globljega razumevanja imaginarija sosednjega naroda, čigar jezik je Perkonig obvladal – in mu po svojih koreninah deloma celo pripadal. Avstrijski pisatelj je v temeljnih črtah svoje pripovedi precej zvest izročilom koroške deželne historiografije z neizogibnim Martinom Wuttejem na čelu in začelju. Slednji je – kajpak skupaj s številnimi somišljeniki – svoje prepričanje vpisal tudi v Hitlerjevo stranko. Morda je bil – kot mnogo njegovih rojakov – idejno šibak nacionalni socialist, a vsekakor dober *protislovenec*. Nemško govoreči Korošci namreč vse do izbruha 2. svetovne vojne niso razvili kakšnih večjih simpatij do

62 Spomini koroškega župnika Jurija Trunka so izšli leta 1950 pri Mohorjevi družbi v Celju, njihov interni ocenjevalec pa je bil Prežihov Voranc.

63 Prim. D. Druškovič, n. d., 451. Izvirni nemški naslov Reinhardsteinovega dela se glasi *Feuerbrand in Kärnten. Der Heldenkampf eines Volkes*.

64 D. Druškovič, n. d., 449.

65 D. Druškovič, n. d., 445.

pripadnikov bližnjih narodov (tudi Italijanom niso bili naklonjeni). Fran Saleški Finžgar je v svojih spominih z naslovom *Leta mojega popotovanja* ohranil trpko pričevanje o njihovem razmerju do južnih sosedov. Ko se je neki Gorenjec po razkosanju Jugoslavije leta 1941 podal v Celovec, je od tamkajšnjih meščanov izvedel, da dežele južno od Karavank "nikoli več /ne bodo/ imeli 'Vindišarji'". S hitlerjanstvom "impregnirani" Korošci so potem še pristavili nekaj besed, ki niso puščale nobenega dvoma o nadaljnji usodi Slovencev: "Kar jih ne bomo pobili, jih bomo izselili v Nemčijo ali v našo Rusko za hlapce. Gorenjska je prelepa zanje."⁶⁶

Na drugi strani je potrebno ugotoviti, da tudi Avstrijci v očeh Slovencev pred izbruhom 2. svetovne vojne niso uživali posebnih simpatij. Še več: kot samosvoja entiteta sploh niso bili opaženi. Na narodnostni karti Evrope preprosto niso obstajali. Njihova posebna identiteta je ostala zakrita. Slovencem so se zdeli kot nekakšna napadalna predstraža nemških "osemdesetih milijonov". Niti občasna resnejša prizadevanja za bolj "integrativen" in manj "asimilacionističen" pristop Dunaja do reševanja koroškega manjšinskega vprašanja (socialdemokrati, kancler Kurt von Schuschnigg) južno od saintgermainskih mejnikov niso naletela na pozitiven odmev. Šele ob Anshluštu so se "na sončni strani Alp" zavedli, da je *Tretji Reich* vendarle nekaj drugega kot Avstrija. Prišlo je do paradoksalnega položaja: ko je slednja za nekaj let izginila iz zgodovine, se je v slovenski zavesti prvič zares izločila iz "nemškega morja".⁶⁷ Skrb, ki je marca 1938 zavladata v *Dravski banovini* – predvsem v katoliških krogih (ti so Dollfuß-Schuschniggovo "stanovsko državo" sprejemali kot dovolj uspešno realizacijo papeških okrožnic o pravičnem socialnem redu) –, je bila brez dvoma pristna. Ljudje so propad alpske republike sprejeli kot zlovesččo napoved prihodnosti. Zavedanje, da so revizionistično-ekspanzionistične težnje skrajnih nemških nacionalistov na jugovzhodu (posebej glasni so bili v Gradcu in na Koroškem) dobile vsaj tiho podporo nacistične velesile, je bilo iz dneva v dan bolj razširjeno.

Nobenega dvoma ni, da so bili protislovenski eliminacionistični načrti hitlerjancev vsaj delu nemške koroške javnosti kar dobro znani in so pri njem uživali podporo. Pričakovanje velikega spopada je dajalo krila domišljiji, ki se je opajala v demoničnem sovraštvu. Prav zaradi tega je Perkonigovo medvojno stališče toliko dragocenejše: kljub dejstvu, da je pisatelj izhajal iz nemškonacionalnega tabora – njegova kariera je v času Hitlerjeve *Ostmark* veljala za zgledno⁶⁸ –, se je uspel prebiti do humanizma, ki se ne ustavlja ob plotovih "krvi in tal". Koroški pisatelj se je tako precej približal svojemu politično povsem drugače mislečemu rojaku Franzu Theodorju Csokorju, ki je v drami *Tretji november 1918* (3. November 1918) s pacifistično tendenco (levičarske proveniencije) "upodobil" razpad habsburške monarhije. Medtem ko se pripadniki različnih narodov podonavskega imperija, ki so se poprej na različnih frontah štiri leta bojevali z ramo ob rami, mirno razidejo, se koroški Nемец in Slovenec v medsebojnem spopadu ubijeta. Njun konec simbolizira absurdnost vojne sredi pravkar začetega miru.

Zanimivo in pomenljivo se zdi, da podobno sliko kot literarni ustvarjalci nudijo tudi spominopisci. Pogledi slovenskih pričevalcev na Avstrijo so diferencirani: radikalni svobodomislec Ivan Hribar je do habsburške monarhije opazno bolj kritičen kakor socialdemokrat Henrik Tuma ali "elastikarski" liberallec in pozneje "klerikalec" Fran (pl.) Šuklje. Slednji se je še posebej dobro počutil v dunajskem parlamentu, kjer je

66 F. S. Finžgar, Zbrano delo. Dvanajsta knjiga, Ljubljana 1992, 427.

67 Prim. R. Jurčec, Skozi luči in sence III, Buenos Aires 1969, 152, 153.

68 Prim. K. Gradwohl-Schlacher, Josef Friedrich Perkonig und Hans Steinacher. Zwei Karrieren von der Kärntner Volksabstimmung bis in das Dritte Reich, v: A. Brandtner, W. Michler (izd.), Zur Geschichte der österreichisch-slowenischen Literaturbeziehungen, Dunaj 1998, 331–344.

blestel s svojim "jezičnim konjičkom" (v debatah z baronom Dumreicherjem in Plenrjem), hkrati pa se je kot vodja "kluba divjakov" neustrašno pretedal s kričavim šovinistom Karlom Hermannom Wolfom, z vodilnim ideologom pangermanskega "socializma norcev" Georgom (von) Schönererjem in nekaterimi bojevitimi pripadniki nemškoliberalne levice. Svetovni nazor je vsekakor vplival na podobo opisanega "včerajšnjega sveta". Kot najpomembnejša avstrijska osebnost se v slovenski memoaristiki pojavlja cesar Franc Jožef. Njegov lik po 1. svetovni vojni nikakor ni bil demoniziran (razen občasno v karikaturi). Na drugi strani pa "stari gospod" tudi ni opisan kot posebej pameten človek.⁶⁹

Nemškoavstrijski spominopisci so v pogledu na Slovence mnogo bolj enotni: tisti iz prestolnice so jih komaj opazili, mejaši (zlasti avtorji s Koroške) pa so jih doživljali kot netilce nemira in spopadov v deželi ob Dravi (in Muri). Njihovi teksti so na isti valovni dolžini kot "domovinsko" zgodovinopisje (reprezentativni primer je knjiga Vinzenza Schumyja *Kampf um Kärntens Einheit und Freiheit* iz leta 1950⁷⁰). V pogledu na Slovence (nemško)avstrijski pričevalci niso osebni, temveč se vseskozi čutijo del svojega nacionalnega kolektiva. Prav nič ne prikrivajo, da lastno izkušnjo ideologizirajo. Njihova tendenca ni samo avtorsko "subjektivna" (kar je značilno praktično za vse avtorje memoarskih tekstov), temveč tudi politično pristranska. Še posebej to velja za tiste Korošce, ki so imeli vsaj deloma slovenske korenine in so tako sebi kot drugim nenehno dokazovali, kako zelo so zvesti vodilni ideologiji svoje dežele.⁷¹

Nacional(social)isti in uporniki

Druga svetovna vojna predstavlja največjo zaostritev slovensko/jugoslovansko-(nemško)avstrijskih odnosov. Literatura tedaj ni mogla biti predmet estetskega uživanja, temveč etični seizmograf. Pisatelji so se tega zavedali v različni meri. Perkonigova zavrnitev oziroma sabotaža Rösenerjevega naročila za protipartizanski roman nedvomno ni bila brez določenega osebnega tveganja. Glede na to, da sta avtor *Domoljubov* in njegova družina v času jugoslovanske uprave na južnem Koroškem imela velike težave (Perkonig je bil leta 1919 odpuščen kot učitelj v Vetrinju, njegov oče pa je bil celo zaprt na ljubljanskem gradu⁷²), je njegovo preseganje nekdanjih nacionalističnih izhodišč še toliko bolj očitno znamenje priznavanja humanističnega poslanstva pisateljevanja.

Hitlerjanci so se dobro zavedali, kakšno oporo predstavlja za Slovence tiskana beseda, zato so takoj po zasedbi Jugoslavije, ki so jo brez vojne napovedi napadli 6. aprila 1941, začeli mrzlično uničevati knjižnice. Njihovo početje, ki so ga neredko vodili pripadniki močno nacificirane nemške jezikovne skupine na okupiranem ozemlju, je imelo tako simbolno kot "praktično" dimenzijo: hotelo je germanizirati spodnje Štajerce in Gorenjce ter njihovo ozemlje izkoristiti za vojne napore *Tretjega Reicha*. Žup-

69 Prim. I. Grdina, n. d., 55–72.

70 O (nemško)avstrijskih pričevalcih (in na kratko tudi o njihovih pogledih na dogajanja ob severni jugoslovanski meji v letih 1918–1920) glej T. Zorn, Tiskani viri in literatura o koroškem plebiscitnem obdobju, v: J. Pleterski, L. Ude, T. Zorn (ur.), n. d., 553, 554.

71 Vinzenza Schumyja je npr. Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem poslalo v kmetijsko šolo na Grmu pri Novem mestu in se je šele pozneje razglasil za Nemca. Prim. D. Druškovič, n. d., 494 (opomba 36).

72 D. Druškovič, n. d., 445, 446. Treba pa je poudariti, da se protinemški ukrepi začasne jugoslovanske uprave na plebiscitnem ozemlju še zdaleč niso mogli primerjati s protislovenskim divjanjem avstrijskih oblasti med 1. svetovno vojno.

nik Fran Saleški Finžgar je v *Letih mojega popotovanja* zapustil tele pretresljive vrstice o ravnanju osvajalcev:

"Nemški okupator je /.../ takoj razodel svoje temeljite načrte in pokazal, da mora biti najlepši kos slovenske zemlje poslej na vekomaj njegova last. Najprej so izgnali duhovnike – prav vse razen nekaterih starčkov. Prav tako so izgnali vso inteligenco, med njo nad tristo slovenskih učiteljev z družinami vred. Zapirali so jih, silili k najbolj poniževalnim opravkom (pisatelj Meško je moral pobirati z rokami konjsko govno po ulicah). Za sklep so jih nagnali s Štajerske v samostan Rajhenburg, z Gorenjske v zavod sv. Stanislava v Šentvidu. Prva slovenska gimnazija v tem zavodu je bila zaprta, profesorji pregnani in hiša izropana z dragoceno knjižnico vred. Nemški divjaki so skrunili tudi cerkve. /.../ Na Gorenjskem so bili le posamezni primeri surovih in brezbožnih gestaparjev. – Dne 27. junija 1941 je prišel v Rovte nad Jesenicami član pete kolone in zagrizen Nemeč Rauter. Šel je v cerkev, vrgel križ z oltarja, ga treščil na tla, v oltar pa obesil podobno Hitlerja."⁷³

Finžgar je s svojim suhim, docela stvarnim pripovedovanjem – spomine na 2. svetovno vojno je zapisal leta 1946⁷⁴ – opozoril na povsem iracionalne dimenzije napačnega vedenja pripadnikov nemške jezikovne skupnosti v Jugoslaviji po vojaškem kolapsu kraljevine Karadjordjevičev. Surovo preganjanje, ki so mu bili izpostavljeni slovenski intelektualci med 1. svetovno vojno in deloma celo že pred njo, se je izkazalo le za nedolžno predigro strahot v času nacizma. Sovraštvo nemških petokolonašev do katolicizma opozarja na kontinuiteto med bartschevsko "mentalno strukturo" iz časa la belle époque in nacistično ideologijo, kakršno so na Slovenskem oznanjali in udejanjali Volksdeutscherji ter prišleki iz *Tretjega Reicha*. Le redki pripadniki nemško govoreče skupnosti so v prostoru med Alpami in Jadranom zvestobo jugoslovanski državi, humanizmu in antifazišizmu dokazali z "oboroženim plebiscitom". Njihove usode so bile docela netipične.⁷⁵ Nekdanji aristokrati, ki so živeli na posameznih spodnještajerskih in dolenskih (vele)posestvih, praviloma niso bili posebej zagreti pristaši Hitlerjevega nacionalsocializma, vendar tudi pravega stika s svojo slovensko okolico niso uspeli najti. Za njihovo miselnost je reprezentativno pisateljsko delo Friedricha barona von Gagerna, čigar življenjska usoda je navezana na grad Mokrice. Iz posameznih pasusov v njegovih tekstih se dá razbrati trdna vera v nemško superiornost nad Slovani. Gagernovi *Meči in vretena* (*Schwerter und Spindeln*), ki so zagledali luč sveta leta 1939, ohranjajo spomin na anahronistične ideale germanskega plemstva oziroma viteštva. Nikakor pa ti niso povsem identični z novodobnimi zamislimi o rasni izbranosti: za njimi stoji dobršna mera romantične zagledanosti v osebno junaštvo.

Na drugi strani so posamezni slovenski avtorji – med njimi je bil najvidnejši pesnik Oton Župančič – med 2. svetovno vojno poudarjali herojstvo sodobnosti: upor proti nacističnim okupatorjem mora potekati po drakoničnem načelu "zob za zob in glavo za glavo",⁷⁶ saj so se agresorji s svojim neciviliziranim ravnanjem leta 1941 izločili iz človeškega sveta. Pri tem je treba upoštevati, da v globoki ilegali nastajajoča književnost odpora – v njej ima posebno mesto pesništvo, ki se je spričo svoje oblikovne

73 F. S. Finžgar, n. d., 427.

74 F. S. Finžgar, n. d., 458.

75 Prim. spominska pričevanja znanega nevrologa in psihoanalitika Paula Parina z naslovom Zanesljiva znamenja spreminjanja. Leta v Sloveniji, Ljubljana 1989. Avtor je bil rojen na graščini Plevna pri Žalcu.

76 Prim. Oton Župančič, Zbrano delo. Tretja knjiga, Ljubljana 1959, 119, 120 (pesem Veš, poet, svoj dolg? oziroma Pojte za menoj). Avtor se je zavedal, da je pristajanje na geslo "zob za zob in glavo za glavo" poeta nevredno – vendar so ga razmere v letu 1941 prisilile, da je to misel spravil na papir. Glej O. Župančič, n. d., 450.

skoncentriranosti zdelo najprimernejše za hitre odzive na eksistencialno izjemno izpostavljene položaje – ni služila samo osebni ekspresiji, temveč tudi vsesplošni mobilizaciji za osvobodilni boj (vsaj v smislu dvigovanja morale).

Zanimiv pojav predstavlja literarna ustvarjalnost Slovencev, ki so bili med 2. svetovno vojno prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Njeno uporništvo je pridrušeno in večinoma docela osebno. Kljub temu se je Janez Pernat dokopal do splošne refleksije o položaju; v pesmi z naslovom *Pismo izseljenke na fronto 1943* je npr. zapisal:

"Domovina te pozdravlja! Ni več domovina...,
da bi te poznala – še za svojga sina.
Stojijo še domovi; sosedje so odšli...
Na ta cvetni teden – so jih izselili.

Tujca ne razume ne krava, konj in pes.
Vsi Hitlerja častijo. Kdo je ta ljudska zmes?
Ostali so le hlupci, ko tujci so prišli.
Tirolce in nemčurje so nam naselili..."⁷⁷

Toda treba je reči, da se Slovenci, ki jih je nemška zasedba najhuje prizadela (deportiranci, taboriščniki, prisilni mobiliziranci, pripadniki odpora), večinoma niso vdali vsesplošnemu sovraštvu do severnih sosedov. Tenkočutni mariborski pesnik Karel Starc, ki so ga okupatorji vtaknili v uniformo Hitlerjevega *Wehrmachta*, je deloma celo ustvarjal v Goethejevem jeziku.⁷⁸ Značilna se zdi tudi usoda nemško pišoče Celjanke Alme Maksimilijane Karlin (pred 2. svetovno vojno je zaslovela s svojimi potopisnimi deli⁷⁹), ki se je pred nacističnim terorjem zatekla k partizanom in si tako rešila življenje.

Zato pa je bil toliko radikalnejši v zavračanju vsega nemškega politik in pisatelj Anton Novačan, ki je leta 1942 uspel pobegniti iz zasedenega Beograda v Turčijo in nato v Palestino. V emigraciji je razvil program najradikalnejšega obračuna z "germanskim elementom". Tridesetega avgusta 1942 si je v dnevnik zabeležil:

"Od danes naprej bom pisal besede nemec in lah (madžar in Hrvat) z malo začetnico in prosim Slovence, da to sprejmejo za vse večne čase. Vsakega drugega naroda ime pišemo z veliko začetno črko, nemca, laha, madžara in hrvata pa z malo, za spomin na današnje pokole..."⁸⁰

Že nekaj dni prej pa je Novačan na sebi lasten (tj. skrajno radikalen) način "elaboriral" nemško-avstrijska razmerja. Za razliko od svojih katoliških rojakov, ki so v alpski republiki videli najmanj problematičen del germanskega etničnega bloka, je strastni celjski liberallec menil:

"Austriam esse delendam, Hitler je od tam, njegovo 'velikonemštvo' v knjigi 'Mein Kampf' in v njegovih dejanjih je doma iz Avstrije. Spomnite se parlamentarnih borb v starem dunajskem parlamentu, spomnite se velikonemcev, dr. Schönererja, Wolfa itd. Tam se je inspiriral mladi Hitler. In pa Austria – že ime 'Ostmarke' pove, kaj je raison d'être njene eksistence. Karkoli, kadarkoli, Avstrija bo vedno sovražna nam, Južnim Slovanom, in Čehoslovakom. Uničite jo! Dunaj bodi svoja država, Gradec slovenski, gornještajersko železo mora biti zunaj nemške državne oblasti, vso drugo ropotijo pri-

⁷⁷ M. Stanonik, *Poezija konteksta III. Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami. Pesnjenje slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni od 1941 do 1945*, Celje 1999, 260. Pernat je nastanek svojega literarnega pisma "lociral" v Celovec, kjer je bil nemški pritisk na Slovence še posebej hud.

⁷⁸ Prim. K. Starc, *Prezgodnje slovo*, Maribor 1995.

⁷⁹ Alma Maksimilijana Karlin je kljub slovenskim koreninam pisala le v nemščini; zaradi njene recepcijske uspešnosti so jo nekaj časa omenjali celo kot kandidatko za Nobelovo nagrado.

⁸⁰ A. Novačan, *Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945*, Ljubljana 1986, 43.

ključite ne preveliki Bavarski, katoliški Južni Nemčiji. Ustvarite še eno porensko katoliško Nemčijo in tretjo prusko z Berlinom, pa ste razbili Nemčijo za 1000 let! Vzemite jim železnice, premog in železo! Dajte jim kakšne kulturne igračke; naj se posvetijo znanosti, toda pod kontrolo zmagovalcev, tako da bodo te zverine zaposlene in ne bodo imele časa misliti na 'Siege'."⁸¹

Novačan je bil očitno prepričan, da slovenski severni sosedje zaradi determiniranosti z zgodovino niso sposobni politične preobrazbe k demokraciji in pacifizmu ter jih je zato treba imeti pod trajnim nadzorom.⁸² Avstrija je bila po njegovi sodbi še posebej nevarna: od ostalih predelov *Tretjega Reicha* je izstopala po izredno intenzivni nacističiranosti. Glede na izjemno vlogo Hitlerjevih ožjih rojakov pri zločinih v zasedeni Sloveniji takšna sodba ni prav nič presenetljiva. Nesrečni *begunec* Novačan je z docela nerealističnim miselnim radikalizmom kompenziral svojo nemoč, da bi ukrenil kaj svarnega proti osvajalcem, ki so pustošili po njegovi domovini. Kot nekdanji jugoslovanski konzul v Celovcu pa je bil vsekakor zelo dobro seznanjen z eliminacionističnimi protislovenskimi idejami, ki so se že dolga desetletja širile po (nemško)avstrijskem prostoru, in jih je želel enkrat za vselej spodsekati pri koreninah.⁸³ Pri tem je prisegal na patriotično geslo: "Jaz sem Slovenec – in to mi je edini zakon: My right – my country! In narobe."⁸⁴ Simptomatično se zdi, da se je tako skrajno mišljenje o severnih sosedih pojavilo med Slovenci šele v obdobju najhujše stiske, se pravi v času, ko so jih nacisti poskušali zbrisati z obličja zemlje. (Toda celo tedaj ni prevladalo.) Hitlerjanski izziv je tudi južno od Karavank močno zmanjšal prostor za toleriranje različnosti.

Od konfrontacije k spoznavanju in priznavanju drugačnosti

Slovenska književnost je po letu 1945 s poudarjeno skrbjo tematizirala medvojna dogajanja. Sprva so bila v ospredju dela, ki so posebej izpostavljala herojsko plat narodnoosvobodilnega boja. Socialistična kulturna politika je od avtorjev pričakovala "veliki tekst", ki bo "upodobil" zmagoviti boj Slovencev za obstoj – pa tudi njihovo "revolucioniranje". Toda poskusi, da bi ustvarili takšno pripoved, večinoma niso bili posebej prepričljivi. Prežihov Voranc, ki se je po komunističnem prevzemu oblasti kljub bleščeči partijski biografiji znašel na "stranskem tiru", je v zadnjih letih pred smrtjo prišel samo do nekaterih osnutkov romana o dobi okupacije. Drugi vidnejši slovenski prozaik s srede 20. stoletja, Miško Kranjec, pa je moral pisanje obsežne epopeje *Za svetlimi obzorji* celo ustaviti, saj se je zoper njegov tekst dvignilo negotovanje večjega števila vplivnih "stebrov družbe" (v vsi zadevo je nazadnje posegla še jugoslovanska tajna služba, ki je avtorju zaplenila del rokopisa).⁸⁵ Šele Vitomil Zupan je z romanom *Menuet za kitaro (na petindvajset strelov)* – prvič je bil izdan leta 1975 – uspel napisati umetniško prepričljivo pripoved o vojni in njenih poznejših usledinah. Srečanje nekdanjega slovenskega partizana in pripadnika nemškega *Wehrmachta* v turistični Španiji je sicer polno napetosti, ki izhajajo iz različnosti njunih življenjskih izkušenj,

⁸¹ A. Novačan, n. d., 33.

⁸² V takšnih razmišljanjih Novačan ni bil osamljen; Američani so se med vojno zelo resno ukvarjali z Morgenthauovim načrtom, ki je predvideval preobrazbo Nemčije v kmetijsko deželo.

⁸³ Že ponesrečeni poskus nacističnega puča leta 1934 je pokazal, da so avstrijski hitlerjanci posebej številčni na Koroškem in Štajerskem (kjer so bila protislovenska čustva še iz časov habsburške monarhije čvrsto zakoreninjena).

⁸⁴ J. Vidmar, *Obrazi*, Ljubljana 1985, 405.

⁸⁵ Izšla sta le prva dva dela tetralogije *Za svetlimi obzorji* (1960 in 1963).

toda na drugi strani tudi ne gre spregledovati dejstva, da je bojna sekira med njima že zdavnaj zakopana. Usoda odsluženih soldatov, ki jih povezuje grozljiva skupna usoda, je pač podobna na vseh zemljepisnih širinah in dolžinah.

Pozneje so večjo pozornost vzbudila dela o trpljenju v hitlerjanskih koncentracijskih taboriščih (Vladimir Kralj, *Mož, ki je strigel z ušesi*, 1961; Boris Pahor, *Nekropola*, 1967) in o posavskih izgnancih, ki so jih nacisti preselili v Šlezijo, zato da bi napravili prostor za Kočevarje (ti namreč niso hoteli živeti na italijanskem okupacijskem območju; prim. Peter Božič, *Očeta Vincenca smrt*, 1979). Slovenski pisci do Nemcev oziroma Avstrijcev niso gojili revanšističnih čustev, čeprav so v memoarski literaturi registrirali, da jih severni sosedje na splošno zaničujejo. Angela Vode je v pretresljivih pričevanjih o življenju v nacističnem koncentracijskem taborišču Ravensbrück – v času komunistične oblasti v Sloveniji niso mogli biti objavljeni – opozorila, da so se zapornice germanske krvi obnašale zelo oholo do svojih slovanskih sotpink.⁸⁶ Zapisala je:

"Značilno je, da nisem v taborišču srečala niti ene Nemke, katera bi v celoti spoznala, kaj pomenja nacionalno socialistični režim za vesoljno človeštvo in posebej za nemški narod. /.../ Neka inteligentna Nemka, ki je bila v taborišču že dolga leta zavoljo svojega revolucionarnega delovanja, se je zelo razburjala, češ, da Jugoslovanke nočejo delati, da sabotirajo, da so lene itd. Ta žena kljub svojemu prepričanju ni razumela, da je sabotaža dolžnost vsakega nasprotnika režima, da mora biti vsak pošten človek nasprotnik tega režima, pa čeprav je Nemec. Ni razumela, da vse delo, ki smo ga morale vršiti v korist Hitlerjeve Nemčije, podaljšuje vojno, ki je od vsega začetka le roparski pohod proti drugim narodom. Ni razumela, kaj pomeni, drugemu narodu oropati njegovo domovino, potem pa pripadnike, lastnike te zemlje odvesti v sužnost, kjer so jih primorali delati morilno orožje, s katerim so ubijali njih lastne ljudi. Ali ni prav, da taki ljudje občutijo na svoji koži to, kar je njihov Hitler delal z drugimi narodi? /.../ Vse Nemke /v taborišču/ so poznale samo eno načelo: korist nemštva, ter eno taktiko: disciplino v korist nemštva."⁸⁷

Nekatere teme, ki so kar klicale pisateljsko pero, so se najbrž zdele pregrozljive, da bi mogle biti literarno obdelane (npr. genocidni pobji 387 spodnještajerskih duševnih bolnikov na avstrijskem gradu Hartheim;⁸⁸ nobeno pomembnejše književno delo tudi ne obravnava življenjske poti "ukradenih otrok", ki so jih nacisti odvzeli staršem, da bi jih vzgojili v svetlolase arijske "nadjudi"⁸⁹). Zato pa ni bila spregledana niti tragična usoda posameznih pripadnikov nemške jezikovne skupnosti v Sloveniji, ki se ob koncu 2. svetovne vojne niso sami (ali pod patronatom nacističnih oblasti) izselili v Avstrijo (oziroma še dlje na sever): njihov prisilni izgon je pritegnil izjemno močno pisateljsko pero Lojzeta Kovačiča.⁹⁰

Šele v zadnji četrtini 20. stoletja je slovenska književnost spet močneje posegla v "starejša obdobja" in tematizirala čas vlade Habsburžanov. Razpadli podonavski imperij sicer ni bil prikazan s posebno simpatijo – celo v letih razcveta *srednjeevropske mode*

86 Prim. Angela Vode, Zbrana dela. Spomin in pozaba. III. knjiga, Ljubljana 2000, 273–275.

87 A. Vode, n. d., 274, 275.

88 Prim. T. Matzek, Das Mordschloss. Auf der Spur von NS-Verbrechen in Schloss Hartheim, Dunaj (brez letnice prve izdaje), 312.

89 Edino recepcijsko uspešna mladinska povest Deček z dvema imenoma, ki jo je leta 1955 izdal Anton Ingolič, se v literarni obliki loteva problema "ukradenih otrok". Ob tem je posebej zanimivo, da delo ne spremljuje usode nemških beguncev po 2. svetovni vojni.

90 Literarni opus Lojzeta Kovačiča je praktično v celoti zaznamovan z avtorjevo avtobiografsko izkušnjo. Pisateljeva družina je med 2. svetovno vojno optirala za Tretji Reich (mati je bila nemško govoreča Švicarka), zato so bili posamezni njeni pripadniki leta 1945 izgnani iz Jugoslavije.

tik pred razsulom komunističnih režimov ne –, toda tudi "ječa narodov" se ni več zdel.⁹¹

Drugi segment slovenske književnosti, ki zadeva odnos do severnih sosedov, predstavljajo obravnave koroške problematike. Zanj so najprezentativnejša dela avtorjev, ki kot pripadniki narodne manjšine živijo v deželi ob Dravi. V opusih Florjana Lipuša, Janka Messnerja, pisateljskega samouka Petra Moharja in še nekaterih drugih ustvarjalcev je podana pretresljiva "avtopsija" najrazličnejših problemov, ki jim je izpostavljena številčno vse šibkejša slovenska skupnost na Koroškem. Asimilacijske procese, ki jih mnogi Avstrijci štejejo za "naravne" (tj. za takšne, ki izhajajo iz pragmatične logike vsakdanjega življenja), razkrivajo kot mrežo zdaj bolj nasilnih, zdaj bolj subtilnih pritiskov na posameznikovo identiteto. Slovenski koroški literati so v "občanskem" smislu brez dvoma prispevali poglobljeno kritično analizo življenja v deželi ob Dravi in nasploh v alpski republiki, v čemer niso odstopali od standardov tamkajšnje vrhunske literature – je pa bilo zanje mnogo manj nagrad in priznanj kakor za nemško pišoče ustvarjalce. Tudi ti – kakor kaže dovolj znamenit in razvpit primer Thomasa Bernharda – v svojih rojakih niso videli posebej prijaznih sosedov.

Literarni teksti, ki so tematizirali koroško stvarnost v Sloveniji, so bili opazno manj kritični do Avstrije; v pretežni meri so zgolj ugotavljali "klinično stanje" in reflektirali nekatere zgodovinske prelomnice (Fran Eller, Janez Menart, Ervin Fritz). Iredentističnega podtona, ki ga je bilo pred in med 2. svetovno vojno deloma še mogoče zaznati (verzi generala Maistra, deloma tudi Otona Župančiča), v njih ni več srečati.⁹²

Avstrijska književnost nemškega jezika se s slovenskim svetom dolgo časa ni kdo-vev kako temeljito ukvarjala. Morda se je njenim ustvarjalcem zdel popolnoma nevznemirljiv zaradi velike podobnosti z razmerami v alpski republiki... Rothovi Slovenci v dveh romanih o pripadnikih družine Trotta (*Radetzkyjeva koračnica*, *Kapucinska grobnica*⁹³), ki sta izšla že pred 2. svetovno vojno, so seveda samo *metafora*. Dejansko so utelešenje "staroavstrijcev". Značilne "napake", ki jih je gotovo *namenoma* zagrešil avtor melanholičnih apoteoz o cesarstvu Habsburžanov, so jasno znamenje za to: v *preteklost* zagledani pisatelj v svoji literaturi ustvarja tekstno *resničnost*, ki je povsem zavestno nekoliko oddaljena od *zgodovinske stvarnosti*. Roth je predobro poznal dejstva, da bi se *nehote* motil o njih...

Tudi slovenski svet Petra Handkeja je v veliki meri irealen: zemljepisno je v romanu *Ponovitev* (*Die Wiederholung*, 1986) sicer stvaren, toda v duhovnem smislu gre nedvomno za pesniško vizijo. Ker mnogi bralci južno od Karavank tega niso opazili, je pozneje med njimi in znamenitim pisateljem (ki z miselnimi ekstravagancami rad vzbuja pozornost svojih sodobnikov) prišlo do hudih nesporazumov. Slovenija je z državno osamosvojitvijo prenehala eksistirati v obliki pravljичne dežele – v Handkejevih očeh je postala obupno običajna in nepoetična (torej kot jajce jajcu podobna drugim politično organiziranim ozemeljskim enotam) –, zato tudi ni več mogla ostati *domovina biti* in (izgubljenega) jezika. Realnost pač ubija sanje... Tragično doživljanje literatove odvrnitve od "dežele na sončni strani Alp" potemtakem ni na mestu. Handkejeva razglasitev za nemško pišočega slovenskega pesnika je bila – če jo vzamemo dobesedno – velika pomota.⁹⁴ Vrednost ima samo kot metafora, toda *območje* njenega pomena izbira avtor. Pomenljivo pa se zdi, da Handkejeva naslednja "izvoljena dežela" – Srbija

91 Glej nedokončani zgodovinski roman Jožeta Javorška *Spomini na Slovence I–II*, Trst–Ljubljana 1989.

92 Prim. I. Grdina, n. d., 25–28.

93 Izvirna naslova sta *Radetzkyarsch* (1932) in *Kapuzinergruft* (1938); obe deli sta bili v času "renesanse Srednje Evrope" prevedeni v slovenščino.

94 Prim. knjigo Jožeta Snoja *Handkejev paradoks*, Celovec 1991.

– ni doživela podobne literarne apoteoze kot Slovenija: njena drugačnost od preostalega sveta ni bila pesniška, temveč čisto politična.

Med pomembnejšimi avstrijskimi literati, ki so tematizirali prostor svojih južnih sosedov, pripada posebno mesto štajerskemu pesniku Aloisu Hergouthu. Areal njegove *Sladke gore (Der süsse Berg)* je – podobno kot svet Handkejeve *Ponovitve* – razpet med mitičnost in konkretnost. Tudi zanj "dežela na sončni strani Alp" ni nekaj tujega in ogrožajočega, temveč mu predstavlja področje prvinskega stika z lastno prabitjo.

Mogoče je reči, da je pozitivna afirmacija slovenskega sveta v Avstriji eno od znamenj nove identitete alpske republike. Dokler se je ta štela za nesamostojni del germanskega etničnega bloka, tamkajšnja kulturna produkcija južnih sosedov ni obravnavala posebej prijazno. Čeprav je bil prvi val širše uveljavitve avstrijske zavesti neposredno po 2. svetovni vojni brez dvoma povezan predvsem s pragmatično težnjo po razlikovanju od Nemcev, ki so leta 1945 doživeli popoln poraz in se jim je zato prihodnost nakazovala v kaj mračnih barvah, gre za poznejši čas poudariti tudi pomen globljih duhovnih premikov. "Vitezi peresa" so veliko spremembo v "mentalni klimi", ki je nastopila z zlomom nacizma, razmeroma hitro izkoristili za preseganje nekdanjih mišljenjskih matric, obrazcev in shem. Oblikovanje "Nation Österreich" je vsaj v sferah vrhunske/elitne kulture pomenilo praktično popolno ukinitvev poprej tako divje izražajočega se zanikovalskega odnosa do Slovencev. Do še posebej velikih sprememb je prišlo v nekdanjem nemškonacionalnem Gradcu – v predstavah Rudolfa Hansa Bartscha in njegovih somišljenikov je štajersko glavno mesto živelo predvsem od boja za *sveto germansko stvar* na jugovzhodu –, ki je postal eno najpomembnejših središč sodelovanja in kulturne izmenjave v alpsko-jadranskem prostoru.

Na ta način je bilo v *kulturi* preseženo občasno politično nerazumevanje med Jugoslavijo in Avstrijo, ki je v umetniški produkciji odmevalo kvečjemu še v karikaturi. V dobršni meri so bile z *njo* potisnjene v preteklost tudi stereotipne predstave o sosedu, ki so se kazale v poniževalnih in zaničevalnih (nemško)avstrijskih poimenovanjih za Slovence (*Čuši* za avtohtone prebivalce južne Koroške, *Kolariči* za migrante). Pomenljivo se zdi, da na drugi strani meje podobnih oznak ni bilo mogoče srečati v omembe vrednem obsegu. Edino v tistem delu Koroške, ki je leta 1919 pripadel Jugoslaviji, poznajo za severne sosede zasmehljiv izraz *Krajtlihi*⁹⁵ – vendar se ta nikoli ni razširil na celoten slovenski prostor.

Za sklep je mogoče reči, da je kulturna zgodovina eno najbolj optimističnih poglavij slovensko-avstrijskih odnosov. Od nekdanjega nezaupanja in celo odkrite sovražnosti v literaturi, ki je – kot smo videli – politiki pomagala "slikati na zid" podobo sosedu kot ogrožajočega tujca, je pot vodila k čedalje manj tendenčnemu opisovanju dejanskosti in nazadnje k poglobljenemu medsebojnemu spoznavanju.⁹⁶ Pri tem so imele posebno vlogo založniške hiše koroških Slovencev, ki so ljudem nemškega jezikovnega prostora s poudarjeno skrbjo predstavljale literarne ustvarjalce južno od Karavank. Njihovo prizadevanje je obrodilo žlahtne sadove. Hkrati so tudi izdajale slovenske prevode temeljnih del sodobnih avstrijskih pisateljev. Zelo značilno pa se zdi, da si založniška dejavnost Nemcev, ki so nekoč živeli na spodnjem Štajerskem in Kranjskem, za podobno kulturno izmenjavo ni prizadevala. Zadovoljevala se je zgolj z izdajanjem nostalgičnih pričevanj o "nepozabljeni domovini". S tem so pripadniki nekdanje nemško

95 Za informacijo o medsebojnih poimenovanjih Slovencev in nemško govorečih Avstrijcev v predelih ob saintgermainski meji se zahvaljujem doc. dr. Andreju Rozmanu.

96 Pri tem je potrebno upoštevati, da so pisateljske "upodobitve" stvarnosti vedno angažirane: že z izbiro tematike in zornega kota naracije so "pristranske". Samo tisti, ki ga določena snov tako ali drugače vznemiri, jo obravnava v svojih delih.

govoreče skupnosti na Slovenskem demonstrativno nadaljevali in poudarjali svojo ločenost od večinskega prebivalstva rojstne dežele, ki je prihajala do izraza že pred 2. svetovno vojno⁹⁷ in med njo (ko so edino oni postali polnopravni državljani Tretjega Reicha).⁹⁸ So pa zato druge avstrijske založniške hiše pokazale precejšnje zanimanje za slovensko literaturo in odigrale vidno vlogo pri njenem prodiranju v svet. Tudi glasbeni, likovni, gledališki in filmski umetniki⁹⁹ so prispevali velik delež k sprejemanju sosedove drugačnosti v avstrijskem prostoru.¹⁰⁰ To je toliko več vredno zato, ker politika ni zmerom kazala enakega razumevanja.¹⁰¹

97 Zelo značilno se zdi, da Fritz Zangger v svojih spominskih pričevanjih o življenju nemško govoreče skupnosti v Sloveniji pred 2. svetovno vojno (*Das ewige Feuer im fernen Land*, Celje 1937) pripadnikov večinskega naroda skoraj ne omenja (edina vidnejša izjema je Ivan Tavčar).

98 Prim. S. Karner, Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d., 103, 104.

99 Še posebej pomembna je bila v tem smislu televizijska nanizanka Thomasa Plucha Vas ob meji (*Das Dorf an der Grenze*). Prim. V. Sima, "Das Dorf an der Grenze" /Vas ob meji/. Televizijska nanizanka kot poskus obdelave zgodovine posameznika in prebivalstva južne Koroške, v: Janko Ogris, *Življenje in delo*, Celovec 2001, 137 in dalje.

100 Podobne mostove kot elitna kultura je ustvarila tudi popularna: Avstrijci so z navdušenjem sprejeli (in celo "homologizirali") slovenski "izum" – narodnozabavno glasbo.

101 Eden od avstrijskih diplomatov, ki je nekaj časa služboval v Ljubljani, je na prehodu iz 2. v 3. tisočletje – denimo – dokazoval popolno ignoriranje slovenskega doživljanja sveta z retoričnim spraševanjem o smiselnosti postavljanja spomenika generalu Maistru, ker da ga imajo na avstrijskem Štajerskem skorajda za zločinca. S tem je samo potrdil ugotovitev Ernsta Bruckmüllerja, da je na avstrijski strani v razmerju do južnih sosedov najti "marsikateri pojav oholosti". Prim. E. Bruckmüller, *Nacionalni stereotipi med sosedi*, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d., 32.